

**ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ
και
ΕΜΠΕΙΡΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ**

*Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου
Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας,
Ρέθυμνο, 10-13.12.2008*

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ**

 εκδόσεις
ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

ΑΡΩΓΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ 1922
ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ. ΠΤΥΧΕΣ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ
ΤΩΝ ΜΗ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΦΟΡΕΩΝ

Η Μικρασιατική καταστροφή υπήρξε από τις σημαντικότερες τομές στη σύγχρονη ελληνική ιστορία. Η υποδοχή, περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφύγων ήταν ένα τεράστιο έργο που η ελληνική πολιτεία διεκπεραίωσε μέσω τριών κυρίως φορέων της, το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (έως τον Οκτώβριο του 1923), το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Δημόσιας Αντιλήψεως και τη Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής, υπηρεσία του Υπουργείου Γεωργίας. Πολύ σύντομα, ωστόσο, λόγω του οικονομικού αδιεξόδου και των πρωτόγνωρων προβλημάτων που προκάλεσε η εγκατάσταση των προσφύγων, το ελληνικό κράτος αναγκάστηκε να ζητήσει τη βοήθεια της Κοινωνίας των Εθνών. Η ανταπόκριση της τελευταίας στο αίτημα της ελληνικής κυβέρνησης οδήγησε στη σύσταση της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, στις 29 Σεπτεμβρίου 1923, και στη διαχείριση της προσφυγικής αποκατάστασης υπό την εποπτεία και την καθοδήγησή της, μέχρι το 1930.

Για να αντιμετωπίσει το δημοσιονομικό έλλειμμα και τις τεράστιες δαπάνες της προσφυγικής εγκατάστασης το ελληνικό δημόσιο σύναψε μια σειρά από δάνεια που επιτεύχθηκαν με πολλές δυσκολίες και με πολύ υψηλό κόστος. Η αγροτική περιουσία των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων και μεγάλα κεφάλαια του κρατικού προϋπολογισμού μεταβιβάστηκαν στην Ε.Α.Π. η οποία τα αξιοποίησε αποκλειστικά για την αποκατάσταση και όχι για την ανακούφιση των προσφύγων. Επιδιώκοντας τη μέγιστη αξιοποίηση των υπαρχόντων πόρων και έχοντας ως πρωταρχικό στόχο τη δυνατότητα αυτοσυντήρησης των προσφύγων με ίδια μέσα, η Ε.Α.Π. έδωσε βάρος στην αγροτική αποκατάσταση, δημιουργώντας εκατοντάδες προσφυγικούς οικισμούς στην ύπαιθρο, κυρίως της Μακεδονίας και της Θράκης, και υλοποιώντας έργα αποξήρανσης, άρδευσης, οδοποιίας, υδροδότησης, κ.ά.

Μέσω των κατευθύνσεων που ακολούθησε η προσφυγική αποκατάσταση, αρχειτοί από τους πολιτικούς και κοινωνικούς στόχους των βενιζελικών κυρίως κυβερνήσεων αποδείχθηκαν ρεαλιστικοί: αναδιανομή των γεωργικών κλήρων, επίτευξη εθνικής ομοιογένειας, κατοχύρωση και προάσπιση των βόρειων επαρχιών, γεωγραφική κατανομή των προσφύγων και με πολιτικά κριτήρια, αποφυγή ριζοσπαστικοποίησης και έντονων κοινωνικών αναταραχών, τελικά ομαλή ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.

Ωστόσο, πριν ακόμη αναλάβει το έργο της η Ε.Α.Π., αλλά και μετά τη σύστασή της, η αρωγή των προσφύγων από ιδιώτες και συλλογικούς φορείς της Ελλάδας και του εξωτερικού υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική. Στη βόρεια Ελλάδα, και ειδικότερα στη Θεσσαλονίκη, εντοπίζεται παρόμοια κινητικότητα. Κατά τα δύο πρώτα

χρόνια της άφιξης των προσφύγων η σίτιση και η υγειονομική περίθαλψη, η ένδυση, η εκπαίδευση, η επαγγελματική κατάρτιση και απασχόληση σε μεγάλο βαθμό καλύφθηκαν από αυτές τις οργανώσεις. Η συγκεκριμένη έρευνα επιχειρεί να εξετάσει ποιοι φορείς και ιδιώτες δραστηριοποιήθηκαν. Τι είδους πρωτοβουλίες ανέλαβαν ημικρατικοί (δήμοι, Εκκλησία) και μη κρατικοί τοπικοί συλλογικοί φορείς (επιμελητήρια, εφημερίδες, σύλλογοι, οργανώσεις, ιδρύματα) για την περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφύγων τα πρώτα χρόνια της άφιξής τους. Τι οικονομικά μεγέθη απαιτήθηκαν για την υλοποίηση των δράσεων αρωγής. Τα κίνητρα υπήρξαν μόνο ανθρωπιστικά, ή και πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά, δεδομένου ότι όλα τα προσφυγικά ζητήματα αποτέλεσαν αντικείμενο διεκδικήσεων, διαμαχών και πολιτικής εκμετάλλευσης; Συνεργάστηκαν οι φορείς αυτοί και σε ποιο βαθμό με τους κρατικούς και τους τοπικούς δημόσιους θεσμούς; Ακολούθησαν τη γενικότερη φιλοσοφία της Ε.Α.Π. ή είχαν διαφορετική στοχοθεσία; Ποια υπήρξε η αποτελεσματικότητα των δράσεων αυτών και ποια η επίδρασή τους σε επίπεδο θεσμών και τεχνογνωσίας κοινωνικής πρόνοιας;

Η συγκεκριμένη διερεύνηση επικεντρώνεται στη Θεσσαλονίκη, μια πόλη που εισέπραξε μεγάλο μέρος της αρχικής προσφυγικής εισροής, αλλά και της μόνιμης αστικής εγκατάστασης.

Οι εύποροι των Αθηνών

Με το ότι διάφοροι μεγαλόσχημοι κύριοι έδωσαν μερικές δραχμές για τους απολυμένους επιστράτους και για τους δυστυχημένους πρόσφυγας νομίζουν ότι ετελείωσαν το καθήκον τους [...] όταν μάλιστα ο αρωματισμένος αριστοκρατικός γυναικόκοσμος ο πρόθυμος εις κάθε επίδειξη εις χορούς και εσπερίδας δεν βλέπη να συγκινηθή ώστε να έλθη αρωγός στα δυστυχημένα πλάσματα, μπορεί να συμπεράνη κανείς ότι η πλουτοκρατική μας τάξις δεν είναι εις θέσιν να συγκινηθή... Διότι άλλως η κυβερνώσα πλουτοκρατία θα εχορήγει από τα άφθονα αγαθά που διαθέτη τα απαραίτητα για να μη μένωσι άστεγα και να μη πεθαίνουν της πείνας αυτά τα θύματα. Δεν είδαμεν κανένα πλούσιον να προσφέρη το σπίτι του για να περιθάλη πρόσφυγας, αι δε αρχαί μόνο λαϊκά σπίτια επέταξαν για να στεγάσωσι αυτούς¹.

Η καταγγελία αυτή του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος, στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1922, όταν δηλαδή άρχισαν να καταφθάνουν χιλιάδες κυνηγημένοι και εξουθενωμένοι πρόσφυγες της Μικρασιατικής καταστροφής στη Θεσσαλονίκη, α-

¹ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 21.9.1922. Στη Θεσσαλονίκη η *Εφημερίς των Βαλκανίων* είχε εκδοθεί ως απογευματινή εφημερίδα τον Ιούλιο του 1918 από το δικηγόρο Νίκο Μπουζάνη με αρχισυντάκτη ή συνιδιοκτήτη το δημοσιογράφο Νίκο Κασρινό και υποστήριξε από την πρώτη στιγμή της κυκλοφορίας της τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Ο Κώστας Μάγερ και ο Χρήστος Λαμπρινός υποστήριξαν ότι από το 1922 και μετά ασκούσε κριτική στην πολιτική του Βενιζέλου και υποστήριζε τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Βλ. Μανώλης Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Συμβολή στην ιστορία του Τύπου 1912-1923*, τ. Β', University Studio Press / Έκφραση, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 235-244.

πεικονίζει με σφοδρότητα, αλλά και αρκετό ρεαλισμό το πώς ένα σημαντικό τμήμα της εύπορης τάξης της πόλης ανταποκρίθηκε, το πρώτο διάστημα, στο τεράστιο κοινωνικό πρόβλημα που δημιουργήθηκε. Η στάση αυτή άλλαξε συν τω χρόνω, με τρόπους που θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε και ως ένα βαθμό να εξηγήσουμε.

Η αναληψία εκφράστηκε κυριότερα στο μείζον πρόβλημα της στέγασης των εκατοντάδων χιλιάδων αστέγων που πλημμύρισαν τη Θεσσαλονίκη. Από το Νοέμβριο του 1922, απόφαση του Γενικού Διοικητή όριζε ότι: «η επιτροπή θα επιτάξει (sic) πάντα τα δωμάτια τα οποία ήθελε κρίνει ότι είναι δυνατό να επιταχθούν και θα εγκαθιστά πρόσφυγας κοινωνικής τάξεως αναλόγου προς την των εν τω επιτασσομένω οικήματι ενοικούντων»². Λίγο αργότερα το Ν.Δ. της 22.11.1922 «Περί επιτάξεως κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων ακινήτων» ήρθε να ενισχύσει νομικά την προσωρινή στέγαση των προσφύγων, μέσω των επιτάξεων³.

Ωστόσο, οι εύποροι και οι κατέχοντες δημόσια αξιώματα απέφυγαν σε μεγάλο βαθμό την επίταξη οικιών και δωματίων, ακόμη και στην περίπτωση που κατοικούσαν σε δημόσια οικήματα τα οποία τους είχαν παραχωρηθεί. Επιτροπές επί επιτροπών χρονοτριβούσαν στις σχετικές συνεδριάσεις και κατά περίπτωση απάλλασσαν τους υποψηφίους από τη συστέγαση με τους πρόσφυγες, έναντι χαμηλού χρηματικού αντιτίμου. Η αντίδραση του τοπικού τύπου υπήρξε έντονη, πλην όμως αναποτελεσματική:

[...] μήπως φοβούνται [οι κ. αρμόδιοι] να μη χαλάσουν τα χατήρια κομματικών φίλων και κοτζαμπάσηδων;

[...] διατί δεν επιτάσσονται τα διάφορα κονάκια και επαύλεις και μεγάλα απαρτμάν και βίλλες;

[...] της επιτάξεως των σχολείων έπρεπε να προηγηθή η επίταξις ορισμένων μεγάρων... των χαρτοπαικτικών και άλλων λεσχών [...].

Εις την Ραιδεστόν, μικράν πόλιν, εσχηματίστησαν 32 επιτροπαί εκ κυρίων και κυριών επισήμων και ιδιωτών διά την περίθαλψιν των προσφύγων. Με την Θεσσαλονίκη, την μεγαλούπολιν, τίποτα παρόμοιον δεν έγινε⁴.

Στη φάση αυτή οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν κατά κύριο λόγο σε σχολεία, εκκλησίες, αποθήκες και τεμένη⁵. Τα οξύτατα και κατεπείγοντα προβλήματα των προσφύγων ευαισθητοποίησαν μέρος της εύπορης τάξης της Θεσσαλονίκης αρκετά αργότερα. Τα ιδρύματα και τα φιλανθρωπικά σωματεία που ήδη λειτουργούσαν στην πόλη, το πρώτο διάστημα αγωνίζονταν για τη διάσωση του προσφυγικού

² Εφημερίς των Βαλκανίων, 12.10.1922.

³ Βίκα Δ. Γκιζέλη, «Επίταξις ακινήτων, κατοικουμένων ή οπωσδήποτε χρησιμοποιουμένων», Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα. Επιστημονικό Συμπόσιο (11-12 Απριλίου 1997), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 1999, σ. 73.

⁴ Εφημερίς των Βαλκανίων, 11.9.1922, 17.9.1922, 20.9.1922 και 19.9.1922 αντίστοιχα.

⁵ Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού (στο εξής Ι.Α.Π.Ε.), Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφα), Συνεδρίαση 12.10.1922/Θέμα 8 και Συνεδρίαση 2.7.1923/Θέμα 5.

πληθυσμού δίχως ουσιαστική στήριξη. Τα αίτια γι' αυτήν τη στάση των ευπόρων θα πρέπει να αναζητηθούν στην ταραγμένη δεκαετία που είχε διανύσει η πόλη και η κοινωνία της μετά την ένταξη στο ελληνικό κράτος, την εγκατάσταση των ξένων στρατευμάτων, το κίνημα της Εθνικής Άμυνας και τους πιθανούς αντιπάλους του μέσα στην πόλη και στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, την πυρκαγιά του 1917 και τις κοινωνικές και οικονομικές ανακατατάξεις που όλα αυτά προκαλούσαν. Συνδέεται με την αναμόρφωση της αστικής τάξης στη Θεσσαλονίκη κατά τη μεταβατική –για την πόλη– δεκαετία του 1910, πιθανόν αντανάκλασε τόσο το φόβο της για νέα κοινωνικά προβλήματα και απώλεια των κεκτημένων όσο και τον αιφνιδιασμό της από τις ανακατατάξεις που έφερε η εγκατάσταση των προσφύγων, και σίγουρα αποτελεί ένα ενδιαφέρον ζήτημα προς διερεύνηση.

Σε αντίθεση με τους εύπορους της Θεσσαλονίκης, χαρακτηριστική για το μέγεθος, τη διάρκεια και την πανελλαδική εμβέλεια υπήρξε η προσφορά ορισμένων προσωπικοτήτων του επιχειρηματικού κόσμου και των γραμμάτων της αθηναϊκής κοινωνίας, που ανήκαν στο στενό κύκλο του Ελευθέριου Βενιζέλου: του Εμμανουήλ Μπενάκη, της κόρης του Πηνελόπης και του συζύγου της Στέφανου Δέλτα, του Αλέξανδρου Πάλλη και της Ελένης Σκυλίτση-Βενιζέλου, συζύγου του ηγέτη των Φιλελευθέρων.

Ο Εμμανουήλ Μπενάκης, εξέχων μέλος της ελληνικής κοινότητας της Αλεξάνδρειας και σύζυγος της Βιργινίας Χωρέμη, ήταν κάτοχος μεγάλης περιουσίας, στενός φίλος του Βενιζέλου και είχε διατελέσει υπουργός ναυτιλίας, γεωργίας, οικονομικών, βιομηχανίας και δήμαρχος Αθηνών. Η τεράστια οικονομική του προσφορά για τους πρόσφυγες, άμεσα ή μέσω της κόρης του Πηνελόπης Δέλτα, ήταν ένας από τους λόγους για τους οποίους ανακηρύχθηκε από την πολιτεία ως Εθνικός ευεργέτης. Μόνο τον πρώτο μήνα της έλευσης των προσφύγων ο Μπενάκης δώρισε 4.000.000 δρχ. για τη Θεσσαλονίκη και εφοδίασε την πόλη με 2.800 κουβέρτες, 20.000 μάλλινα ρούχα, 600 κλινοσκεπάσματα και ρούχα για το Νοσοκομείο Προσφύγων, ενώ πρόσφερε και ισχυρή οικονομική ενίσχυση για το Άσυλο του Παιδιού⁶. Για τη μεγάλη προσφορά του ο Μπενάκης ανακηρύχθηκε, τον Οκτώβριο του 1922, Μέγας ευεργέτης του Ερυθρού Σταυρού και της Κεντρικής Επιτροπής Περιθάλψεως Προσφύγων.

Σύμφωνα με την *Εφημερίδα των Βαλκανίων* από τον Οκτώβριο του 1922 μέχρι το Δεκέμβριο του 1923 το ελληνικό κράτος διέθεσε για την περίθαλψη και τις υπόλοιπες ανάγκες των προσφύγων 26.700.000 δρχ.⁷. Αν υποθέταμε ότι το παραπάνω ποσό κατανεμόταν ισομερώς μέσα στη χρονιά, θα αντιστοιχούσαν κάτι λιγότερο από 2.000.000 μηνιαίως τα χρήματα που πρόσφερε ο Μπενάκης για τον πρώτο μήνα αντιστοιχούσαν περίπου στο διπλάσιο. Η σύγκριση δείχνει το μέγεθος της βοήθειας. Αναλογικά με το συνολικό ποσό που δαπανήθηκε από το ελληνικό δημόσιο από το 1922 έως το 1927 και έφτανε τις 6.285.740 λίρες Αγγλίας (2.357.152.500 δρχ.) –στα οποία πρέπει να προστεθεί το κόστος της Ανταλλαγής που βάρυνε και τα δύο μέρη, και το κόστος της λειτουργίας της Διεύθυνσης Ανταλλαγής από το 1924 ως το 1929, που έφτανε τα

⁶ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 23.10.1922 και 27.10.1922 .

⁷ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 10.1.1924.

ΑΡΩΓΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ 1922 ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

184.184.579,25 δραχ.⁸, οι δωρεές του Μπενάκη φαίνονται μικρές. Η αξία τους, ωστόσο, δεν έγκειται μόνο στο ύψος των χρημάτων αλλά καταρχήν στο ότι κάλυψαν κρίσιμες ανάγκες μόλις τον πρώτο μήνα της προσφυγικής έλευσης.

Οι οικογένειες Μπενάκη – Δέλτα και η Ελένη Σκυλίτση-Βενιζέλου συνέδραμαν ουσιαστικά τους πρόσφυγες στη Θεσσαλονίκη, μέσω κεφαλαίων και ειδών που προορίζονταν για άμεσες και επείγουσες ανάγκες διατροφής και ένδυσης, αλλά κυρίως με την ενίσχυση δύο σημαντικών ιδρυμάτων, του Ορφανοτροφείου «Μέλισσα», που προϋπήρχε, και του Κεντρικού Νοσοκομείου Προσφύγων⁹. Το Κεντρικό Νοσοκομείο Προσφύγων (το σημερινό νοσηλευτικό ίδρυμα «Γιώργος Γεννηματάς») λειτούργησε κυρίως χάρη στα κεφάλαια της Ελένης Βενιζέλου και της οικογένειας Μπενάκη και στις δωρεές τους στηρίχθηκε η περίθαλψη δεκάδων χιλιάδων προσφύγων από το Φεβρουάριο του 1923 και μετά¹⁰.

Πηγή: Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης 1926

Η προσφορά των παραπάνω προσώπων υπήρξε σημαντικότερη και με ουσιαστικά αποτελέσματα. Ακολουθούσε ενδεχομένως την ιδεολογία του ευεργετισμού που είχε αναπτυχθεί ιδιαίτερα από τους μεγαλοαστούς Έλληνες της Ομογένειας, όπως και την παράδοση φιλανθρωπικής δραστηριότητας που είχε διαμορφωθεί στην Αθήνα από τα τέλη του 19ου αιώνα από μια κατηγορία μορφωμένων ανθρώπων των ανώτερων και μεσαίων στρωμάτων, με σκοπό τη διαχείριση του φτωχού πληθυσμού της πρωτεύουσας¹¹. Ωστόσο, η ίδια η προσφορά, αλλά και η έντονη

⁸ Μιχάλης Βαρλάς, «Οι πρόσφυγες», *Ιστορία των Ελλήνων, Νεώτερος Ελληνισμός 1910-1940*, τ. 12, Δομή, Αθήνα χ.χ., σ. 235-236.

⁹ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 23.10.1922, 27.11.1922, 7.12.1922, 16.12.1922, 9.2.1923 και 8.3.1923.

¹⁰ Οι δωρεές της Ελένης Βενιζέλου για το Κεντρικό Νοσοκομείο Προσφύγων ανέρχονταν μέχρι το Μάρτιο του 1923 σε 830.000 δραχ.: βλ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 23.10.1922 και 8.3.1923.

¹¹ Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα το 19ο αιώνα*, *Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας – Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε.*, Αθήνα 1995, σ. 9-15.

προβολή της από τον τύπο, ιδιαίτερα το βενιζελικό, πέρα από τη φιλανθρωπική και ανθρωπιστική αφετηρία της, σχετιζόταν και με τις πολιτικές σκοπιμότητες της βενιζελικής παράταξης. Οι πρόσφυγες ήδη από τα χρόνια του Διχασμού συνδέονταν με αυτήν. Ο βενιζελικός κόσμος, ως κίνημα και ως επίσημη πολιτεία, επιθυμούσε την ενσωμάτωσή τους ως πολιτικής εφεδρείας, για να αποτραπεί ενδεχόμενη ριζοσπαστικοποίηση και διαφυγή τους προς την αριστερή-κομμουνιστική ιδεολογία¹², αλλά και για την ομογενοποίηση του πληθυσμού των Νέων χωρών.

Η σχέση του Εμμανουήλ Μπενάκη με δύο σημαντικές μορφές του επιχειρηματικού κόσμου και της βενιζελικής παράταξης της Θεσσαλονίκης, τους Αλέξανδρο Ζάννα και Μιχάλη Μαυρογορδάτο, συνέβαλε στην ευρύτατη κινητοποίηση των δύο τελευταίων για την επίλυση του προσφυγικού στην πόλη. Η πολιτική τους δράση στο Δήμο Θεσσαλονίκης, τη Γερουσία, τη Βουλή και τα Υπουργικά Συμβούλια, η συμμετοχή τους στη διοίκηση αρκετών επαγγελματικών ενώσεων, επιμελητηρίων και ιδρυμάτων αρωγής, η πολύπτυχη επιχειρηματική δραστηριότητα και η συνεργασία τους με πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες στο εξωτερικό, σε συνδυασμό με τα μεγάλα κεφάλαια που διέθεσαν, αποτέλεσαν κινητήριες δυνάμεις ενεργοποίησης αρκετών ισχυρών παραγόντων της πόλης για το προσφυγικό ζήτημα¹³. Μεγάλα ποσά προσφέρθηκαν από οικογένειες μεγαλεμπόρων, επιχειρηματιών, πολιτικών προσώπων, από μέλη της διοίκησης του Επαγγελματικού-Βιοτεχνικού και του Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, του Κτηματικού Συνδέσμου και από στελέχη της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας¹⁴. Η δραστηριοποίηση των μεγα-

¹² Βαρλάς, «Οι πρόσφυγες», ό.π., σ. 238.

¹³ Ο Μιχάλης Μαυρογορδάτος διετέλεσε διευθυντής του οίκου Ράλλη στις Ινδίες, γερο-σιαστής με το κόμμα Φιλελευθέρων (1932), βουλευτής (1936), μέλος στο ιδρυτικό Δ.Σ. της Διεθνούς Εκθέσεως Θεσσαλονίκης, Πρόεδρος για χρόνια του Δ.Σ. της Χ.Α.Ν.Θ. Ο Αλέξανδρος Ζάννας ήταν από τους πρωτεργάτες του Κινήματος Εθνικής Αμύνης, βουλευτής με το κόμμα Φιλελευθέρων (1933, 1936), Υπουργός Αεροπορίας (1930-32), Πρόεδρος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού στη Θεσσαλονίκη (1922-23), μέλος στο Δ.Σ. του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλλφως, μέλος του Δ.Σ. της Χ.Α.Ν.Θ., μέτοχος της τράπεζας «Ηνωμένοι Τράπεζαι Μπενβενίστε και Βιομηχανίας Α.Ε.». Και οι δύο υπήρξαν μέτοχοι και συνεργάτες σε μεγάλο αριθμό εμπορικών, βιομηχανικών και κατασκευαστικών επιχειρήσεων, όπως τα «Ψυγεία Θεσσαλονίκης Επ. Χαρίλαος», η «Πρώτη Οικοδομική Εταιρεία», η Εταιρεία Κατασκευών «Ερρεκα», οι αντιπροσωπείες της «Chell Company (Hellas) Ltd» (πετρέλαιο), της «Norwich Union Fire Insurance Society Ltd» (αγγλική πυρασφαλιστική εταιρεία) και της «Ste Franco-Hellénique d'Enterprises Industrielles» (σιδηρουργικές εργασίες – κατασκευές μηχανών).

¹⁴ Για τα πρόσωπα αυτά βλ. Χρήστος Γουρλής, *Χριστιανική Αδελφότητα των Νέων Θεσσαλονίκης (1921-1996)*, Χ.Α.Ν.Θ., Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 13 και 296. Αλέξανδρος Δάγκας, *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940*, Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1997, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 83, 217, 239, 241, 248, 256, 261, 268, 320. Δημοσθένης Κούκουνας, *Οι Έλληνες πολιτικοί. Ιστορικό Βιογραφικό Λεξικό (1926-1949)*, Εκδόσεις Μέτρον, Αθήνα 1999, σ. 44, 69-70, 83, 107, 122-123. Ευάγγελος Χεχίμογλου – Ευφροσύνη Ρούπα, *75 χρόνια ιστορίας ΔΕΘ. 1925-2000*, Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης Α.Ε – Hellepro Α.Ε, Θεσσαλονίκη

ΑΡΩΓΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ 1922 ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

λοαστών έλαβε διάφορες μορφές, μετά το 1923, κυρίως μέσα από φιλανθρωπικά σωματεία και ιδρύματα.

Επαγγελματικά και προσφυγικά σωματεία της Θεσσαλονίκης

Μέχρι το 1924 –και σε αντίθεση με την αρχική απάθεια μεγάλου τμήματος της αστικής και μεγαλοαστικής τάξης– ήταν αξιοσημείωτη η ενεργοποίηση ορισμένων συλλογικών συσσωματώσεων και πολιτών των μεσαίων και των μικροαστικών στρωμάτων της πόλης. Το ενδιαφέρον αυτό, έντονο στην αρχή, άρχισε να ατονεί σταδιακά από τις αρχές του 1924, όταν δηλαδή ξεκίνησε η κινητοποίηση των εύπορων στρωμάτων και η συστηματική λειτουργία της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων. Το Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης, ο Εμπορικός Σύλλογος, η Επιτροπή υπέρ των Αποστρατευμένων και Προσφύγων, ο Σύνδεσμος Τραυματιών και Αναπήρων Πολέμου, ο Σύνδεσμος Φιλελευθέρων, ο Σύνδεσμος Σιδηροδρομικών Μακεδονίας, η Κυπριακή Αδελφότητα, ο Σύλλογος Καστοριέων, ο Μικρασιατικός Σύλλογος, το Σωματείο Αρτοποιών, η Συντεχνία Υποδηματοποιών, τοπικές εφημερίδες όπως η *Εφημερίς των Βαλκανίων* και η *Μακεδονία*, το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων, ομάδες μαθητών και άλλοι φορείς διοργάνωσαν εράνους, κινηματογραφικές προβολές και εκδηλώσεις για συλλογή χρημάτων και ειδών¹⁵.

Εξαιρετικά χρήσιμη αποδείχθηκε η συμβολή των συλλόγων και των εφημερίδων στην εξεύρεση εργασίας για τους πρόσφυγες, με δωρεάν δημοσίευση αγγελιών, προτροπές προς τους επαγγελματίες της πόλης να προσλαμβάνουν πρόσφυγες εργαζομένους, ή με την προώθηση για εργασία στην ενδοχώρα της Μακεδονίας μεγάλου αριθμού προσφύγων συγκεκριμένων επαγγελματικών ειδικοτήτων, όπως ανθρακωρύχων, κτιστών, καπνοκαλλιεργητών, μυλωνάδων, κατεργαστών γούνας, εργατών ορυχείων, αλιέων, κ.ά.¹⁶.

Η αντιμετώπιση αυτή εκ μέρους των συλλογικοτήτων των μικρομεσαίων στρωμάτων εξηγείται πιθανότατα με απλούς όρους ανθρώπινης συμπαραστάσης. Ωστόσο, οι επωνυμίες των συλλόγων δείχνουν, σε μια πρώτη διερεύνηση, ότι οι άνθρωποι και οι φορείς που είχαν επηρεαστεί από τις σοσιαλιστικές ιδέες για αλληλεγγύη και βοήθεια προς το συνάνθρωπο, όπως και οι υποστηρικτές των Φιλελευθέρων και των προσφύγων της προηγούμενης δεκαετίας, ήταν εκείνοι που κυρίως ευαισθητοποιήθηκαν. Οι παραπάνω αποτελούσαν μία μερίδα της πόλης και η στάση τους έχει ενδιαφέρον, ιδιαίτερα εξαιτίας της ανάπτυξης –στη συνέχεια– ανταγωνισμού ανάμεσα σε ντόπιους και πρόσφυγες, κυρίως στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

2000, σ. 39-45. Η αντιστοιχία με τους επιχειρηματίες και πολιτικούς που αναφέρονται στα βιβλία αυτά, γίνεται με δημοσιεύματα που αφορούν φιλανθρωπική προσφορά των ιδίων ή των συζύγων τους, όπως π.χ. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 16.12.1922, 12.1.1923, 26.1.1923, 27.3.1924, 29.3.1924, 10.5.1924, 13.2.1925, 1.4.1925, 16.4.1925, 24.4.1925, 15.3.1929 κ.ά.

¹⁵ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 7.9.1922, 11.9.1922, 12.9.1922, 14.9.1922, 23.9.1922, 27.9.1922, 1.10.1922, 4.10.1922, 26.10.1922, 12.11.1922, 19.12.1922.

¹⁶ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 20.9.1922, 11.9.1922, 9.10.1922 και 23.11.1922.

Φιλανθρωπικά ιδρύματα και οργανώσεις

Οι εύποροι από την πλευρά τους κινητοποιήθηκαν κυρίως από τα τέλη του 1923 σε σχέση με τους πρόσφυγες, με την ενίσχυση των ιδρυμάτων, μέσω οικονομικών δωρεών ή, σπανιότερα, με την προσφορά εθελοντικής εργασίας. Ορισμένα από τα φιλανθρωπικά σωματεία συνδέονταν με τη δράση της ελληνικής κοινότητας από τα μέσα του 19ου αιώνα και αποτελούσαν κληρονομιάς της οθωμανικής περιόδου. Ο Μητροπολίτης ήταν Πρόεδρος σε όλα τα διοικητικά όργανα αυτών των ιδρυμάτων, όπως το Βρεφοκομείο «Άγιος Στυλιανός», το Θεαγένειο Νοσοκομείο, το Χαρίσειο Γηροκομείο, το Ίδρυμα «Ιωάννης Μελιτεύς» κ.ά. Τα ιδρύματα αυτά χρηματοδοτούνταν από κληροδοτήματα, τόκους και μερίσματα, «κυτία ελέους» της εκκλησίας, χοροεσπερίδες κ.λπ. και ενίσχυσαν σε σημαντικό βαθμό τους αναξιοπαθούντες της πόλης· ωστόσο, οι στόχοι, οι ρυθμοί και οι δομές που εξακολουθούσαν να τα διέπουν δεκαετίες μετά την ίδρυσή τους, αποδείχθηκαν ανεπαρκείς στις κατεπείγουσες νέες ανάγκες της περίθαλψης των προσφύγων του 1922.

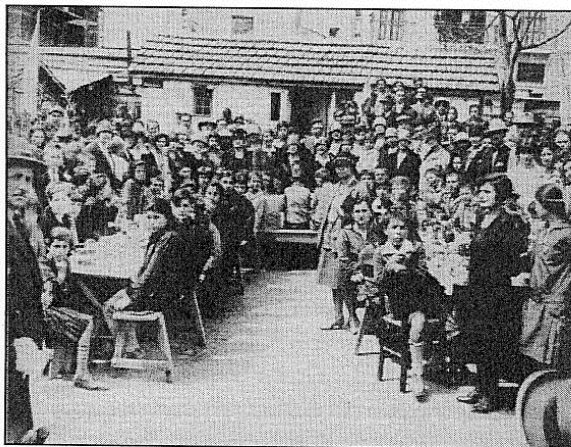

Πηγή: Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης 1926

Μια σειρά από ιδρύματα είχαν ξεκινήσει τη λειτουργία τους στα μέσα και τα τέλη της δεκαετίας του 1910, δηλαδή κατά το μεταβατικό διάστημα της ένταξης της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος και της εισροής προσφύγων στην πόλη, ως αποτέλεσμα των πολέμων και των μετακινήσεων πληθυσμών. Επικεντρώθηκαν στην πιο ευάλωτη ομάδα, τα ορφανά και άπορα παιδιά, ενώ σταδιακά ανέπτυξαν κάποιας μορφής μέριμνα για τις άπορες και εργαζόμενες μητέρες, σε μια προσπάθεια να ενισχυθεί ο κοινωνικός ιστός της οικογένειας, που επανειλημμένα είχε διαρραγεί από τις πολεμικές συγκρούσεις, την προσφυγιά και την απώλεια των μελών χιλιάδων οικογενειών. Περισσότερο νεωτερικό χαρακτήρα, ευελιξία και γρήγορα αντανακλαστικά επέδειξαν η Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών (έτος ίδρυσης

ΑΡΩΓΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ 1922 ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1883), το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως (1915), το Άσυλο του Παιδιού (1919), η Μέριμνα Παιδιού και το Ορφανοτροφείο «Μέλισσα» (1921), ο Σύνδεσμος Δεσποινίδων «Η Μέριμνα», η Μέριμνα Ποντίων Κυριών (1923), η Χριστιανική Αδελφότητα Νέων Θεσσαλονίκης (Χ.Α.Ν.Θ.), η Χριστιανική Ένωση Νεανίδων (Χ.Ε.Ν.) και ο Προσφυγικός Φοίνικας (1924)¹⁷.

Συσσίτια του «Προσφυγικού Φοίνικος», το 1924.
Πηγή: Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940).
Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα.

Στα σωματεία και τα ιδρύματα αυτά ενεργοποιήθηκαν στη συντριπτική τους πλειονότητα γυναίκες, κυρίως σύζυγοι και κόρες επιφανών μελών της αστικής τάξης και των αρχών της πόλης. Από το τέλος του προηγούμενου αιώνα, οι γυναίκες,

¹⁷ Αναλυτικά για τα ιδρύματα αυτά βλ. Γ. Χ. Γαβριηλίδης, *Μέγας Οδηγός Θεσσαλονίκης και Περιχώρων (1932-1933)*, Τύποις Τριανταφύλλου, Θεσσαλονίκη 1933, σ. 112θ', ιστ', ιζ', ιη', ιθ', κ'. Επίσης, βλ. Γουρλής, *Χριστιανική Αδελφότητα*, ό.π., σ. 13-16 και 295. Ελένη Ιωαννίδου - Jose Fisher Rodriguez, *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940). Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 61-73. Δημήτρης Παπαστερίου (σύνταξη χειμένων), *Άσυλο του παιδιού*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 7, 29-39 και 91. Κυριάκος Στ. Χατζηκυριακίδης, *Μέριμνα Ποντίων Κυριών (1904-2004)*, 100 Χρόνια Προσφοράς, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, «Άγιος Γεώργιος Περιστερεώτα» Κέντρο Ερευνών και Τεκμηρίωσης για τον Ελληνισμό των Βαλκανικών και Παρευξείνιων Χωρών, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 36-62 και 292-295. Ελένη Ιωαννίδου, «Υπέρ των ορφανών προσφυγοπαίδων». Το Ορφανοτροφείο "Μέλισσα" και η συμβολή του στην περίθαλψη των προσφύγων της Θεσσαλονίκης», *Μικρασιατική Σπίθα (Ετήσια Περιοδική Έκδοση της Αδελφότητας Μικρασιατών Ν. Σερρών «Ο Άγιος Πολύκαρπος»*, τεύχος 16, Σέρρες 2011. Βλ., ακόμη, «Μέλισσα», «Η Μέριμνα», «Η Φιλόπτωχος Αδελφότης Ελληνίδων Κυριών», «Το Άσυλον του Παιδιού», *Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης*, τόμος 4ος, Τύποις Καστρινάκη και Γεωργαντά, Θεσσαλονίκη 1926, σ. 132-139, 168-172, 217-219 και 249-250 αντίστοιχα.

ιδιαίτερα των αστικών και συνακόλουθα των μεγαλοαστικών στρωμάτων της εποχής, είχαν γαλουχηθεί με την ιδέα για την ανάπτυξη και την εξιδανίκευση του μητρικού ιδεώδους σε αντιστοιχία με την καλλιέργεια της φιλανθρωπίας των γυναικών στην Ευρώπη και τις Η.Π.Α., και θεωρούσαν ως ένα βαθμό καθήκον τους, με τις ψυχοσωτήριες και αναμορφωτικές ιδιότητες που πια τους αποδίδονταν, να βοηθήσουν μέσω της μόρφωσης και της φιλανθρωπίας στη θεραπεία των δεινών της ελληνικής κοινωνίας¹⁸. Και αν αυτό το ιδεολόγημα είχε αναπτυχθεί το προηγούμενο διάστημα στο πλαίσιο της Μεγάλης Ιδέας, ώστε να καταστεί έτοιμη η ελληνική κοινωνία για την «εκπολιτιστική της αποστολή» στην Ανατολή, τώρα αξιοποιείτο για να αντιμετωπιστούν τα τεράστια προβλήματα που προέκυπταν με την εισροή των προσφύγων στο εσωτερικό. Οι γυναίκες, μέσω της φιλανθρωπίας που θεωρείτο δική τους υπόθεση, είχαν μάθει να δρουν συλλογικά και με αλληλεγγύη μεταξύ τους. Βέβαια, πολλές απλώς συμμετείχαν, με τη χρηματοδότηση των συζύγων, στους εράνους κατά τις κοσμικές εκδηλώσεις των ιδρυμάτων, περιλαμβάνοντας τις αγαθοεργίες στο «βιογραφικό» τής καλής τους ανατροφής και κοινωνικής θέσης. Αρκετές όμως σταδιακά ανέπτυξαν ενεργό δράση, συμμετέχοντας στα διοικητικά συμβούλια, διοργανώνοντας φιλανθρωπικές εκδηλώσεις, αφιερώνοντας χρόνο και εργασία στους εράνους και τα συσσίτια, και έσωσαν τη ζωή χιλιάδων προσφύγων καινοτομώντας, καλλιεργώντας την αυτενέργεια και την υπευθυνότητα, υποκαθιστώντας αρκετές φορές την κρατική πολιτική, ενώ ταυτόχρονα έθεσαν τις βάσεις για τη δημιουργία θεσμών πρόνοιας που συνεχίστηκαν για πολλές δεκαετίες. Θα αναφερθούμε στη συνέχεια διεξοδικά σε δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις σωματείων και ιδρυμάτων.

α) Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως

Το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως λειτουργούσε από το 1915¹⁹ με αρχική επωνυμία Πατριωτικός Σύνδεσμος Ελληνίδων και προορισμό την προστασία των οικογενειών των εφέδρων. Μετά το κίνημα της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη (1917) και την εγκαθίδρυση της νέας κυβέρνησης στην Αθήνα, μετονομάστηκε σε

¹⁸ Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα 1996 (β' έκδοση), σ. 126-127. Γενικότερα για την εκπαίδευση των κοριτσιών ενδεικτικά βλ. Σιδηρούλα, Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1986. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη – Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα. Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1929*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987. Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Ένα Ανθολόγιο, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Αθήνα 1987. Eleni Fournaraki, «Institutrice, femme et mère. Idées sur l'éducation des femmes grecques au XIXè siècle (1830-1880)», διδακτορική διατριβή, τ. Α'-Β', Université de Paris VII, Παρίσι 1992.

¹⁹ «Πατριωτικόν Ίδρυμα Περιθάλψεως», *Ετήσιον Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, τόμος 1ος, Εκδ.: Α. Θ. Λαμπροπούλου, 1926, σ. 95-96.

ΑΡΩΓΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ 1922 ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως με πρόεδρο τον καθηγητή Θρ. Πετμετζά και ανέλαβε να συμβάλει στη θεμελίωση της κοινωνικής πρόνοιας²⁰.

Η ψήφιση του νόμου 808/1917 ρύθμισε τα πράγματα ώστε το ίδρυμα να αποτελέσει ημικρατικό οργανισμό υπό την επιχορήγηση και τον έλεγχο του κράτους²¹. Από τα σπουδαιότερα τμήματά του ήταν το Τμήμα Προσφύγων, το οποίο ιδρύθηκε τον Ιανουάριο του 1923 και ασχολήθηκε περισσότερο με την εύρεση ματισμού και χρηματικών βοηθημάτων. Το Τμήμα αυτό στηρίχθηκε οικονομικά κυρίως από το Ταμείο Περιθάλψεως και από μεγάλους δωρητές. Ο πρόεδρός του, Στέφανος Δέλτας, δεν έπαυσε να διαθέτει αρκετά ποσά μέσα από τους εράνους της συζύγου του Πηνελόπης Δέλτα για τους πρόσφυγες²².

Στη Θεσσαλονίκη βασική πηγή χρηματοδότησης ήταν η Γενική Διοίκηση Μακεδονίας και πρόεδρος του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως ήταν η σύζυγος του εκάστοτε Γενικού Διοικητή²³. Η προσφορά του ιδρύματος ξεκίνησε με μικρές παροχές ειδών, δανειοδότηση, εξασφάλιση εσόδων για τους πρόσφυγες μέσω της πώλησης αντικειμένων τους σε τιμές ίσες της πραγματικής τους αξίας και σε δημοπρασίες, πώληση χειροτεχνιών ή ανεύρεση εργασίας για τους πρόσφυγες²⁴. Η δράση του αναβαθμίστηκε από το 1929, όταν με το νόμο 4062/1929 μετατράπηκε σε Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου και του ανατέθηκε ο συντονισμός των εργασιών όλων των φιλανθρωπικών σωματείων και ιδρυμάτων της Θεσσαλονίκης (τα οποία ήταν Ν.Π.Ι.Δ.), σε μια κοινή κατεύθυνση²⁵. Από τότε εξελίχθηκε δυναμικά, συντηρώντας τέσσερις βρεφικούς σταθμούς στο κέντρο και σε συνοικισμούς, διοργανώνοντας την Εβδομάδα του Παιδιού, ιδρύοντας παιδικές εξοχές για ορφανά στη Νέα Κρήνη και κατασκευάζοντας μόνιμες εγκαταστάσεις παιδικών κατασκηνώσεων στην Αγία Τριάδα²⁶.

Το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως, όπως τα περισσότερα ιδρύματα και γυναικεία σωματεία, ανήκε στις φιλανθρωπικές οργανώσεις «εθνικού χαρακτήρα», με στοιχεία που άπτονταν του ιδεολογικού πλαισίου της Μεγάλης Ιδέας και του εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνίας. Λόγω των εξελίξεων, όλες αυτές οι οργανώσεις βρέθηκαν στην ανάγκη να προσαρμοστούν στις νέες συνθήκες, δηλαδή τον οριστικό περιορισμό των συνόρων και το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Σε ένα διαφορετικό μήκος κύματος κινήθηκε ο Προσφυγικός Φοίνικας.

²⁰ «Το Πατριωτικόν Ίδρυμα. Η ίδρυσις του και το έργον του των τελευταίων ετών», *Αναμνηστικόν Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, 1925, σ. 103-106.

²¹ «Το Πατριωτικόν Ίδρυμα», *ό.π.*, σ. 103-106.

²² «Το Πατριωτικόν Ίδρυμα», *ό.π.*, σ. 103-106.

²³ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 1.11.1922.

²⁴ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 10.9.1922, 30.9.1922, 2.10.1922, 10.12.1922, 25.11.1922, 10.2.1923 και 4.4.1925.

²⁵ *Μακεδονία*, 12.12.1929. Η *Μακεδονία* πρωτοεκδόθηκε το καλοκαίρι του 1911 ως πρωινή καθημερινή εφημερίδα. Αρχικά ήταν φιλοβασιλική και από το 1915 και μετά σταθερά φιλοβενιζελική. Έκανε έντονη αντισημιτική προπαγάνδα στις αρχές της δεκαετίας του 1930. Βλ. Κανδυλάκης, *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης*, *ό.π.*, τ. Α', σ. 175-201 και τ. Β', σ. 59-116.

²⁶ Γ. Χ. Γαβριηλίδης, *ό.π.*, σ. 112ιστ' και *Μακεδονία*, 23.12.1930, 9.7.1931, 1.7.1932.

β) Προσφυγικός Φοίνικας

Ιδρύθηκε το 1924 από γυναίκες προσφυγικής καταγωγής, με βασικό στόχο την παροχή φαγητού σε άπορους και ορφανούς πρόσφυγες μαθητές²⁷. Εμπνεύστρια, συντονίστρια, Πρόεδρος και ακούραστη εμπυχώτρια, σε όλη τη διάρκεια της δεκαετή πορείας του, υπήρξε η Ελένη Καραΐωσηφίδου. Η οργάνωση των συσσιτίων ξεκίνησε από το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους με τροφοδοσία 113 ατόμων, παιδιών και ηλικιωμένων. Τρία χρόνια αργότερα το σωματείο διένειμε καθημερινά 1.625 μερίδες, ποσότητα που κάθε χρόνο διακυμαινόταν, ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες, χωρίς όμως να μειωθεί κάτω από τις 1.000, μέχρι και το 1938 που ο Μεταξάς έπαυσε τη λειτουργία του.

Σπουδάστριες της Επαγγελματικής Σχολής Κοριτσιών του Προσφυγικού Φοίνικα
 Πηγή: Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940).
 Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα.

«[...] ποιος όμως πήγε να ερωτήσει τας ευγενικάς κυρίας που εργάζονται εις την κουζίνα, το εστιατόριον και την αποθήκην, τίνι τρόπω κατορθώνουν να εξοικονο-

²⁷ Για τον «Προσφυγικό Φοίνικα» βλ. Γ. Χ. Γαβριηλίδης, *ό.π.*, σ. 112ζ' και «Ο Προσφυγικός Φοίνιξ», *ό.π.*, σ. 165-167. Επίσης, «Χιλιάδες ξεριζωμένοι βρίσκουν στοργή», *Μακεδονικά Θέματα*, 1977, σ. 18, 19 και «Ελένη Καραΐωσηφίδου», *Αγώνας της Γυναίκας*, Δεκέμβριος 1984. Ακόμη, βλ. Ελένη Ιωαννίδου – Jose Fisher Rodriguez, *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο*, *ό.π.*, σ. 61-68 και Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, Ιδιωτική Συλλογή Μαρίας Καραΐωσηφίδου-Ελευθερίου και Ισμήνης Καραΐωσηφίδου-Πολίτου: «Ο Φοίνιξ Θεσσαλονίκης», (άρθρο από άγνωστο περιοδικό), *χ.χ.*, Ομιλία Ελένης Καραΐωσηφίδου, 1936, με τίτλο «Η ωραία έκθεσις και η λαχειοφόρος αγορά του Φοίνικος», Πρόγραμμα υπαίθριας εορτής του συσσιτίου Προσφυγικός Φοίνιξ, *χ.χ.*, Λαχείον του συσσιτίου Προσφυγικός Φοίνιξ, 1928 και Φυλλάδιο «Συσσίτιον Φοίνιξ», *χ.χ.* Βλ., επίσης, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Αρχείο Πρωτοδικείου Θεσσαλονίκης, Φάκελος 388α, Καταστατικό Σωματείου «Ο Προσφυγικός Φοίνιξ».

ΑΡΩΓΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ 1922 ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

μόν τα ποσά που είναι απαραίτητα διά την καλήν λειτουργίαν του συσσιτίου;»²⁸ Το σωματείο λάμβανε επιχορηγήσεις από το Δήμο, το Υπουργείο Πρόνοιας και το Εμπορικό Επιμελητήριο, οι οποίες όμως δεν ήταν επαρκείς, ούτε άλλωστε πάγιες²⁹. Η ανεύρεση πόρων υπήρξε παρόμοια με των υπόλοιπων αντίστοιχων σωματείων της πόλης: δωρεές ιδιωτών, που ξεκινούσαν από ένα κιβώτιο μακαρόνια και έφταναν τις 100 ή τις 500 δραχμές, ξεπερνώντας σπανιότερα τις 1.000· έρανοι των παραρτημάτων του Φοίνικα στο εξωτερικό· συνδρομή από ξένες οργανώσεις, όπως η Near East Relief και η Save the Children Fund· υπαίθριες εορτές, βραδιές τσαγιού, θεατρικές παραστάσεις και συναυλίες προσέλκυαν με τον κοσμικό τους χαρακτήρα και τις δραστηριότητες αναψυχής την εύπορη κοινωνία και τις αρχές της Θεσσαλονίκης, καθώς και τις συνδρομές στους εράνους και τις λαχειοφόρες αγορές. Η Οικοκυρική και Επαγγελματική Σχολή του σωματείου συμμετείχε, μαζί με άλλα ιδρύματα, στη Διεθνή Έκθεση Θεσσαλονίκης με έκθεση και πώληση χειροτεχνημάτων. Από το 1927 εξέδιδε λαχείο των δέκα και αργότερα των δύο δραχμών, ώστε να είναι προσιτή η στήριξη του σωματείου ακόμη και από τα λαϊκά στρώματα³⁰.

Η συμβολή του Φοίνικα «έκανε τη διαφορά» στο ζήτημα της κοινωνικής πρόνοιας στη Θεσσαλονίκη. Παρά την αστάθεια των οικονομικών επιχορηγήσεων, η επιμονή της Ελένης Καραϊωσηφίδου και η ενεργός συμμετοχή ενός επιτελείου 30-40 γυναικών, κυρίως των μεσαίων και όχι απαραίτητα των ιδιαίτερος εύπορων στρωμάτων, καθιέρωσαν τα συσσίτια ως ένα μόνιμο θεσμό ιδιωτικής πρωτοβουλίας και κοινωνικού προσανατολισμού. Η δημορχία του Χαρίσιου Βαμβακά (1930-1933) αποτέλεσε το πρόσφορο έδαφος, ώστε τα συσσίτια και το δημοτικό-λαϊκό λαχείο υπέρ των απόρων να υιοθετηθούν ως τμήμα της δημοτικής πολιτικής. Χάρη στην εμπειρία και το συντονισμό του Φοίνικα, από το 1930 οργανώθηκαν 36 δημοτικά συσσίτια, εκ των οποίων τα 16 σε αμιγώς προσφυγικούς συνοικισμούς, που έφτασαν να διανέμουν ημερησίως μέχρι και 35.300 μερίδες ψωμιού και να απασχολούν σε εθελοντική βάση μέχρι και 400 γυναίκες³¹.

Ο Φοίνικας ήταν από τις γυναικείες οργανώσεις που συστάθηκαν για να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις της νέας εποχής και τα κοινωνικά προβλήματα που

²⁸ Μακεδονία, 22.12.1929.

²⁹ Μακεδονία, 5.2.1927, 7.12.1930 και Εφημερίς των Βαλκανίων, 11.2.1929. Για παράδειγμα, το 1926 η δικτατορία του Πάγκαλου διέκοψε την επιχορήγηση σε 10 φιλανθρωπικά σωματεία της Θεσσαλονίκης.

³⁰ Για τα έσοδα μέσω δωρεών, συνεργασιών, εράνων, εορτών, εκδηλώσεων και λαχειοφόρων βλ., επίσης, Μακεδονία, 14.5.1926, 5.2.1927, 6.3.1927, 4.7.1927, 14.12.1927, 13.3.1930, 13.5.1930, 3.8.1930, 8.8.1930, 2.10.1930, 22.10.1930, 1.1.1931, 14.4.1931, 2.12.1931, 16.2.1932, 1.4.1932 και Εφημερίς των Βαλκανίων, 17.5.1925, 21.5.1925.

³¹ Μακεδονία, 13 και 14.2.1932. Για τα δημοτικά συσσίτια βλ., επίσης, Ι.Α.Π.Ε., Ιδιωτική Συλλογή Μαρίας Καραϊωσηφίδου-Ελευθερίου και Ισμήνης Καραϊωσηφίδου-Πολίτου, Κατάλογος Δημοτικών Συσσιτίων. Επίσης, Γαβριηλίδης, ό.π., σ. 68, Ημερήσιος Τύπος, Νοέμβριος 1930 και Μακεδονία, 14.2.1932. (Ο Ημερήσιος Τύπος κυκλοφόρησε στην Αθήνα στις 25 Νοεμβρίου 1928. Αρχικά ήταν φιλοβενιζελική και μετά το 1929 αντιβενιζελική εφημερίδα, με στόχο κυρίως την οικονομική πολιτική της κυβέρνησης· βλ. Κώστας Μάγερ, Ιστορία του Ελληνικού Τύπου. Αθηναϊκά εφημερίδες, τ. Β', Αθήνα 1959, σ. 268-269.)

προέκυπταν, με ενεργό συμμετοχή και επαγγελματικό προσανατολισμό των γυναικών αλλά και με τη διεκδίκηση πολιτικής έκφρασης από αυτές. Άλλωστε, η ιδρύτρια του, η Ελένη Καραΐωσηφίδου, ήταν εκείνη που πήρε την πρωτοβουλία για να συσταθεί παράρτημα του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας και στη Θεσσαλονίκη³².

«Ω! πόσο οι Αμερικανοί αγαπούν τους ανθρώπους...». Η δράση των αμερικανικών οργανώσεων

Πέρα από την επίσημη χορήγηση των δανείων μια σειρά από χώρες και οργανώσεις του εξωτερικού βοήθησαν τους πρόσφυγες. Ανάμεσά τους η Βρετανία με το Βρετανικό Ερυθρό Σταυρό, την Επιτροπή Βρετανικής Βοήθειας, τη Save the Children Fund³³ και την Αυτοκρατορική Επιτροπή Περιθάψεως³⁴, η Γαλλία, η Βουλ-

Διανομή ιματισμού από αμερικάνικες οργανώσεις.
Πηγή: Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940).
Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα.

γαρία, η Ρουμανία, το Βέλγιο, ο Καναδάς και η Νέα Ζηλανδία. Ωστόσο, παρά τις στενότερες διπλωματικές και οικονομικές σχέσεις της Ελλάδας με τη Μεγάλη Βρετανία, οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής ήταν η χώρα από την οποία διατέθηκε η πραγματικά εντυπωσιακή ποσότητα κεφαλαίων, τροφίμων και ενδυμάτων. Ακόμη πιο ενδιαφέρουσα και χρήσιμη υπήρξε η μετάβαση και παραμονή ενός μεγάλου αριθμού στελεχών και υπαλλήλων των οργανώσεων αυτών για μεγάλο διάστημα στην

³² «Ο “Φοίνιξ” Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά Θέματα* 4, 1977, σ. 18-19.

³³ Ιωαννίδου, «Η εγκατάσταση των προσφύγων», *Ιστορία των Ελλήνων*, ό.π., σ. 275. Για τη βοήθεια από το εξωτερικό και κυρίως από φορείς των Η.Π.Α. βλ. και Edward Hale Bierstadt, *Η μεγάλη προδοσία*, «Νέα Σύνορα» Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1997, σ. 306-330.

³⁴ «Το βρετανικό ενδιαφέρον διά τους πρόσφυγας», *Μακεδονία*, 10.3.1923.

ΑΡΩΓΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ 1922 ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Ελλάδα. Η επιτόπια εργασία τους υπήρξε πολύτιμη, επειδή συνέβαλε τα μέγιστα στην επιβίωση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων αλλά και επειδή μετέδωσε την τεχνογνωσία για την εκσυγχρονισμένη λειτουργία ιδρυμάτων κοινωνικής πρόνοιας στη χώρα μας και ανέπτυξε έναν προβληματισμό σχετικά με την εθελοντική κοινωνική προσφορά και την οργάνωσή της. «Είναι στοργή και όχι απλόν ενδιαφέρον αυτό που κάμουν αι ξένοι οργανώσεις υπέρ των προσφύγων μας»³⁵. Η φράση αυτή απηχεί το μέγεθος της οικονομικής βοήθειας που έλαβε η χώρα από τις φιλανθρωπικές οργανώσεις του εξωτερικού, δίχως την οποία η επιβίωση δεκάδων χιλιάδων προσφύγων θα ήταν αδύνατη. Τρεις ήταν οι βασικές αμερικανικές οργανώσεις που έδρασαν στην Ελλάδα και τη Θεσσαλονίκη. Ας τις δούμε πιο αναλυτικά:

Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός (American Red Cross)

Η παρουσία του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στην Ελλάδα ξεκίνησε από τον Οκτώβριο του 1918 και είχε ως στόχο την ανακούφιση των πολλαπλών προβλημάτων που δημιουργήσε στη χώρα η είσοδος στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, δηλαδή την αρωγή στα ελληνικά στρατεύματα και κυρίως στους αμάχους: τις οικογένειες των στρατευμένων, τους πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη και τους πληγέντες –λόγω των βουλγαρικών βιαιοτήτων– πληθυσμούς της μακεδονικής υπαίθρου³⁶. Ειδικότερα στη Θεσσαλονίκη, από το 1919 μέχρι και το 1921, ο Α.Ε.Σ. ενίσχυσε σημαντικά την κρατική μέριμνα για τους πρόσφυγες από τη νότια Ρωσία και τη Μαύρη θάλασσα, αναλαμβάνοντας για μεγάλο διάστημα τη διατροφή 40.000 Καυκασίων και μειώνοντας σε μεγάλο βαθμό τους θανάτους από την πείνα και τις ασθένειες³⁷.

Στις αρχές του 1922, και με τη σταδιακή βελτίωση της κατάστασης, η αρωγή του Α.Ε.Σ. στην Ελλάδα έληξε. Αυτό όμως ήταν μόνο προσωρινό η Μικρασιατική καταστροφή επανέφερε τα επιτελεία και τη βοήθειά τους. Η νέα παρουσία ξεκίνησε από τα μέσα Οκτωβρίου του 1922 και έληξε στις 30 Ιουνίου του 1923³⁸. Στο διάστημα αυτό υπολογίζεται ότι πραγματοποιήθηκαν έξοδα ύψους άνω των 3.000.000 δολαρίων, κυρίως για το έργο της διατροφής 800.000 έως 850.000 προσφύγων, τα οποία σταδιακά, μέχρι την άνοιξη του 1923, ελαττώθηκαν σε 500.000³⁹. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το κόστος των τροφίμων που εστάλησαν μέχρι και το Νοέμβριο του 1922, ανερχόταν σε 100.000.000 δρχ.⁴⁰.

Ο Α.Ε.Σ. επιδίωξε να διευρύνει τη συμβολή του και σε άλλους τομείς περίθαλψης και αποκατάστασης. Σε συνεργασία με την ελληνική πολιτεία ασχολήθηκε με

³⁵ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 6.2.1924.

³⁶ Edward Capps (Lieutenant-Colonel, Commissioner), *The American Red Cross in Greece*, P. D. Sakellarios, Athens 1919.

³⁷ *Μακεδονία*, 23.2.1920, 27.4.1920, 21.6.1920, 11.12.1920, 17.12.1920, 2.2.1921, 4.3.1921, 15.3.1921.

³⁸ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 10.1.1924 και *Μακεδονία*, 13.6.1923.

³⁹ Bierstadt, *ό.π.*, σ. 96-99, 317, 318.

⁴⁰ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 1.12.1922.

το ζήτημα της προσφυγικής εγκατάστασης, προτιθέμενος να παραχωρήσει ως δάνειο ένα μέρος των εξόδων εγκατάστασης σε ορισμένους καταυλισμούς και ως δωρεά τα έξοδα συντήρησής τους, αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα τη συγκέντρωση μεγάλου αριθμού προσφύγων στην Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και την Καβάλα, προκειμένου να τους τοποθετήσει σε καταυλισμούς στην ενδοχώρα της Μακεδονίας⁴¹. Κατέθεσε, επίσης, πρόταση προς την κυβέρνηση, για να αναλάβει την ίδρυση ορφανοτροφείων σε διάφορες πόλεις και τη διατροφή 10.000 ορφανών⁴².

Ειδικά για την περίθαλψη των προσφύγων της Θεσσαλονίκης διατέθηκαν 750.000 δολάρια τα οποία διανεμόταν μέσω των τοπικών ιδρυμάτων και των φιλανθρωπικών οργανώσεων. Για το έργο αυτό κάθε ίδρυμα εποπτευόταν από έναν αμερικανό υπάλληλο της τοπικής αντιπροσωπείας του Α.Ε.Σ.⁴³. Γενικότερα, η συνεργασία της οργάνωσης με τα τοπικά σωματεία αρωγής, και ιδιαίτερα με τη Διεύθυνση Περίθαλψης, υπήρξε στενή. Η οργάνωση είχε χωρίσει την πόλη σε ζώνες, ανά συνοικισμούς, τοποθετώντας σε κάθε μία από ένα διευθυντή, ένα προϊστάμενο και υπαλλήλους⁴⁴. Ιδρύθηκαν 12 ιατρεία στα οποία νοσηλεύτηκαν 150.000 πρόσφυγες. Για τη λειτουργία τους ο Α.Ε.Σ. κάλυπτε τις δαπάνες για το ιατρικό και φαρμακευτικό υλικό και για τη μισθοδοσία του προσωπικού, δηλαδή των γιατρών, των φαρμακοποιών, των νοσοκόμων και των επιστατών. Η οργάνωση έλαβε, επίσης, μέρος στον εμβολιασμό των νεοαφιχθέντων προσφύγων. Λειτουργήσαν λουτρά αποφθειριάσεως και λοιμοκαθαρτήρια στους έξι βασικούς προσφυγικούς καταυλισμούς, όπου λούστηκαν και απολυμάνθηκαν 110.000 άτομα. Διανεμήθηκαν 20.000 κλινοσκεπάσματα, 11.000 ενδύματα και 10.000 παιδικά εσώρουχα⁴⁵.

Από το Νοέμβριο του 1922 μέχρι το Μάρτιο του 1923 χορηγούνταν βασικά είδη διατροφής σε 100.000 πρόσφυγες της Θεσσαλονίκης και σε άλλους 20.000 σε οικισμούς της Μακεδονίας, ενώ μέχρι και τον Ιούνιο συνέχισαν να διατρέφονται 50.000 ως 70.000 άτομα σε καθημερινή βάση. Λειτουργήσαν 10 σταθμοί γάλακτος, 10 μαγειρεία και 40 πρατήρια άρτου σε σημεία της πόλης και στους προσφυγικούς συνοικισμούς⁴⁶.

Οργάνωση Αμερικανίδων Κυριών (American Women's Hospitals)

Με τη μέριμνα αυτής της οργάνωσης η οποία είχε αναπτύξει τα προηγούμενα χρόνια πλούσια δράση στη Μικρά Ασία, ιδρύθηκαν νοσοκομεία σε αρκετές πόλεις και νησιά της Ελλάδας⁴⁷. Στη Θεσσαλονίκη η τοπική αποστολή ίδρυσε, από το 1923

⁴¹ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 25.10.1922, 27.10.1922.

⁴² *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 27.1.1923.

⁴³ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 2.11.1922.

⁴⁴ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 13.3.1923.

⁴⁵ Οι πληροφορίες προέρχονται από τη *Μακεδονία*, 17.6.1923, 25.3.1923, 27.5.1923.

⁴⁶ *Μακεδονία*, 13.2.1923, 27.5.1923, 17.6.1923.

⁴⁷ Σύμφωνα με το Στάθη Πελαγίδη, ιδρύθηκαν νοσοκομεία της οργάνωσης στην Αθήνα, την Κοκκινιά, το Φάληρο, τη Σωτηρία, τη Λέσβο, τη Χίο, την Κρήτη και σε όλα τα ορφανοτροφεία της «Περίθαλψης Εγγύς Ανατολής», καθώς και σανατόριο στη Θάσο· βλ. Στάθης

ΑΡΩΓΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ 1922 ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

μέχρι το 1925, στο Θεαγένειο Νοσοκομείο ένα μαιευτήριο, αναλαμβάνοντας, με την άδεια του Δ.Σ. και του Μητροπολίτη (που είχε την προεδρία) τη διαχείριση του τμήματος. Σύντομα στο μαιευτήριο προστέθηκε παθολογικό και παιδιατρικό τμήμα. Εκατοντάδες γυναίκες και παιδιά θεραπεύτηκαν από δυσεντερία, ελονοσία και τύφο, τις αρρώστιες που συχνότερα έπλητταν τους πρόσφυγες. Μέχρι τις αρχές του 1925 εισήχθησαν 2.765 ασθενείς, εκ των οποίων οι 1.803 πρόσφυγες. Ταυτόχρονα πραγματοποιήθηκε ιατρική εκπαίδευση 25 Ελληνίδων νοσοκόμων. Στο έργο της οργάνωσης συνέδραμαν η Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών και το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως⁴⁸.

Περιθάλψη Εγγύς Ανατολής (Near East Relief)

Η οργάνωση ιδρύθηκε το 1919, με πρωτοβουλία του Henry Morgentau, κατοπινού προέδρου της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων, με σκοπό «την παροχήν αρωγής και υποστηρίξεως εις καταδυναστευομένους λαούς της Εγγύς Ανατολής, και ιδίως την περίθαλψην και διάσωσιν των χριστιανών παιδίων των απορφανισθέντων διά των δεινών και καταστροφών του πολέμου»⁴⁹. Το Διοικητικό Συμβούλιο, αποτελούμενο από τραπεζίτες και τέως κυβερνήτες αμερικανικών πολιτειών, τελούσε υπό τον έλεγχο της αμερικανικής Γερουσίας. Έχοντας ήδη αποκομίσει πολύτιμη εμπειρία από τη διάσωση και την περίθαλψη των Αρμενίων την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, η οργάνωση κατά τη διάρκεια του Μικρασιατικού πολέμου και της καταδίωξης των ελληνικών πληθυσμών διέσωσε περίπου 17.000 ορφανά παιδιά, ελληνικής και αρμενικής καταγωγής, τα περισσότερα από τα οποία μετέφερε στην Ελλάδα. Σε σύντομο χρονικό διάστημα οργανώθηκαν 12 ορφανοτροφεία, τα σημαντικότερα εκ των οποίων στην Αθήνα, την Κόρινθο και τη Σύρο, όπως και τη Σχολή Τυφλών Ορφανών και τη Σχολή Κωφάλλων. Σταδιακά μεγάλος αριθμός παιδιών διοχετεύτηκε για υιοθεσία ή στην ύπαιθρο για αγροτικές εργασίες, ενώ τα αρμενόπαιδα αποστάλθηκαν σε αρμενικές παροικίες του εξωτερικού. Το 1928 συντηρούνταν ακόμη από τη Νήαρ Ηστ (Near East) 2.600 ορφανά. Σύμφωνα με τους απολογισμούς εξόδων, από την έναρξη της δράσης στο οθωμανικό κράτος, στη Συρία και την Ελλάδα, μέχρι το 1928, η οργάνωση δαπάνησε περίπου 86.000.000 δολάρια, δηλαδή 6½ δισεκατομμύρια δραχμές που, σύμφωνα με την ίδια, συγκεντρώθηκαν από εράνους στις Ηνωμένες Πολιτείες⁵⁰.

Πελαγίδης, *Προσφυγική Ελλάδα (1913-1930)*. Ο πόνος και η δόξα, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 321. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. τις ιστοσελίδες www.nikaia-hosp.gr, www.ieknikaias.gr και www.grypas.heraklion.gr.

⁴⁸ Τα στοιχεία για το έργο της οργάνωσης στη Θεσσαλονίκη προέρχονται από τη *Μακεδονία*, 4.4.1923 και την *Εφημερίδα των Βαλκανίων*, 4.2.1925.

⁴⁹ «Η “Αμέρικαν Νήαρ Ηστ Ρηλήφ”», *Ετήσιον Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, 1926, ό.π., σ. 113.

⁵⁰ Henry Morgenthau, *Η αποστολή μου στην Αθήνα. 1922. Το έπος της εγκατάστασης*, Τροχαλία, Αθήνα 1994, σ. 385-392, Βλ., ακόμη, Ε. Μ. Μιχαηλίδης «Μια υπέροχος εκδήλωσης της Αμερικανικής Φιλανθρωπίας», *Ετήσιον Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, 1928, σ. 77-80. «Η

Στη Θεσσαλονίκη η Near East συνεργάστηκε για τη φροντίδα των ορφανών με το Δήμο και με τοπικά ιδρύματα μέχρι και το 1928. Η συνεισφορά στα τελευταία υπήρξε γενναιόδωρη: το 1926 πραγματοποίησε δύο δωρεές, 5.000 δολαρίων στο Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως και άλλων 5.000 για την ίδρυση οικοτροφείου στρατιωτικής εκπαίδευσης προσφυγοπαίδων⁵¹.

Ωστόσο, η συμβολή της οργάνωσης στη Θεσσαλονίκη αφορούσε περισσότερο τους ενήλικες πρόσφυγες και υπήρξε συμπληρωματική του έργου που είχε αναλάβει ο Α.Ε.Σ. Συστάθηκε άμεσα γραφείο της οργάνωσης για την αναζήτηση αγνοούμενων προσφύγων, για την αποστολή εμβασμάτων Ελλήνων της Αμερικής σε συγγενείς πρόσφυγες, για την αποστολή χρημάτων από τη Θεσσαλονίκη σε συγγενείς τους στη Μικρά Ασία και γενικότερα για τη διεκπεραίωση διοικητικών υποθέσεων⁵². Παρασχέθηκαν στην τοπική διεύθυνση του Υπουργείου Περιθάλψεως 50.000 εμβόλια κατά της ευλογιάς⁵³. Δημιουργήθηκαν, επίσης, τα Εργαστήρια Εγγύς Ανατολής, δηλαδή πρατήρια απολύμανσης και μεταποίησης ενδυμάτων. Τα εργαστήρια αυτά παρείχαν δωρεάν –ή σε πολύ χαμηλές τιμές– στους πρόσφυγες το ρουχισμό που έστελναν οι αμερικανικές φιλανθρωπικές οργανώσεις. Μόνο το Μάρτιο του 1925 διανεμήθηκαν 180.000 ζευγάρια υποδημάτων στη Θεσσαλονίκη. Παράλληλα όμως, τα εργαστήρια εξασφάλιζαν προσωρινή εργασία και εισόδημα σε εκατοντάδες γυναίκες πρόσφυγες, όπως το πρατήριο Βαρδαρίου και της Καλαμαριάς, τα οποία απασχολούσαν 300 και 150 εργαζόμενες αντίστοιχα. Το τμήμα ρουχισμού λειτούργησε στη Θεσσαλονίκη σχεδόν για τέσσερα χρόνια, μέχρι το Μάιο του 1926⁵⁴.

Από το 1928 το ενδιαφέρον της οργάνωσης μετατοπίστηκε στη γεωργική εκπαίδευση των νέων –ηλικιακά– προσφύγων και στην ένταξή τους στη γεωργική οικονομία και εργασία με περισσότερο εκσυγχρονισμένους όρους. Το 1929 μετονομάστηκε σε Αμερικανικό Ίδρυμα Εγγύς Ανατολής και ιδρύθηκε το Τμήμα Προαγωγής Μακεδονικών Χωριών και το Εκπαιδευτικό Τμήμα, τα οποία διατηρούσαν γραφείο στη Θεσσαλονίκη. Τα δύο αυτά τμήματα έθεσαν σταδιακά σε λειτουργία, μέχρι το 1931, 54 αγροτικά νυκτερινά σχολεία στα οποία φοίτησαν συνολικά 18.780 εκπαιδευόμε-

“Αμέρικαν Νήαρ Ηστ Ρηλήφ”». *Ετήσιον Προσφυγικόν Ημερολόγιον*, 1926, ό.π., σ. 113-115. *Μακεδονία*, 12.3.1931.

⁵¹ *Μακεδονία*, 8.5.1926, 21.5.1926, 13.3.1928, 29.3.1928. Το Μάρτιο του 1928 κατατέθηκε πρόταση δημοτικού συμβούλου να αναλάβει η Περιθαλψη Εγγύς Ανατολής 10 παιδιά που περιθάλπονταν υπό άσχημες συνθήκες στο νοσοκομείο Λεμπέτ βλ. *Μακεδονία*, 31.3.1928. Για τον Προσφυγικό Φοίνικα βλ. *Μακεδονία*, 14.12.1927.

⁵² *Μακεδονία*, 11.10.1922, 5.1.1923, 26.1.1923, 20.5.1923, 13.9.1927, 13.3.1928. *Ακόμη, Εφημερίς των Βαλκανίων*, 13.10.1922, 23.11.1922 και 21.12.1924.

⁵³ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 24.12.1922

⁵⁴ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 26.1.1924, 12.2.1924 και 28.3.1925, *Μακεδονία*, 2.7.1924, 5.10.1924, 23.2.1925, 29.4.1926 και 21.5.1926, *Μακεδονικά Νέα*, 17.7.1924 και 19.8.1924. Επίσης, βλ. «Η “Αμέρικαν Νήαρ Ηστ Ρηλήφ”», ό.π., σ. 114. Η εφημερίδα *Μακεδονικά Νέα* κυκλοφόρησε στις 14 Μαρτίου 1924. Υποστήριξε στην αρχή τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου και υπήρξε φιλοβενιζελική σε όλη τη δεκαετία του '20. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου. Εφημερίδες και περιοδικά 1901-1959*, τ. Γ', Αθήνα 1960, σ. 85-87.

ΑΡΩΓΗ ΚΑΙ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΤΟΥ 1922 ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

νοι αγρότες. Επιπρόσθετα, διοργάνωσαν συνέδρια, εκπαίδευσαν Έλληνες γεωπόνους στην Αμερική, οργάνωσαν σε αγροτικούς οικισμούς της Μακεδονίας αναγνωστήρια, κινητές βιβλιοθήκες, κέντρα αναψυχής και επιμόρφωσης γυναικών και νέων⁵⁵.

«Η εντύπωση όλων ήτο ότι πάντες εδάκρυσαν εκ συγκινήσεως και ηκούσθη η φωνή μιας πρόσφυγος: “Ω! πόσο οι Αμερικανοί αγαπούν τους ανθρώπους!”. [...] Τώρα και οι άλλοι μάς συντρέχουν αλλά μόνον οι Αμερικανοί δεν μας εξευτελίζουν.»⁵⁶ Οι εκφράσεις ευγνωμοσύνης από τους κύριους αποδέκτες της αμερικανικής βοήθειας –τους πρόσφυγες–, από τις αρχές, τα ιδρύματα και τον τύπο της Θεσσαλονίκης προς το «αμερικανικό έθνος» και τους απεσταλμένους του στην Ελλάδα υπήρξαν γνήσιες και συχνές την εποχή εκείνη, όσο κι αν λησμονήθηκαν στη συνέχεια, πιθανότατα για λόγους που σχετίζονται με το πολιτικό σκηνικό των επόμενων δεκαετιών. Ανάμεσα σε αυτές ξεχωρίζει η ανακήρυξη του Henry Morgentau (προέδρου της Ε.Α.Π.) και του John Mott (διευθυντή της Διεθνούς Επιτροπής της Χ.Α.Ν. Αμερικής) από το Δημοτικό Συμβούλιο σε επίτιμους δημότες και η ονοματοδοσία δύο οδών της πόλης προς τιμήν τους⁵⁷.

Μαθήτριες του Κολεγίου «Ανατόλια», μέλη του συλλόγου Cristian Effort.

Πηγή: *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940)*.

Πρόσφυγες. Δημιουργώντας τη νέα Πατρίδα.

Ο τοπικός τύπος απέδιδε τις ενέργειες των Αμερικανών σε αλτρουιστικά και φιλανθρωπικά αισθήματα⁵⁸. Η εντυπωσιακή όμως και ουσιαστική υποστήριξη των παραπάνω οργανώσεων προς τους Έλληνες πρόσφυγες, που είχε δοθεί και σε άλλους νωρίτερα, σχετιζόταν με γενικότερα ζητήματα της εποχής: με την είσοδο των Η.Π.Α. στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο και την αμερικανική πολιτική των «Ανοιχτών Θυρών»

⁵⁵ Μακεδονία, 2.10.1929, 9.7.1930, 12.3.1931, 5.8.1931, 6.3.1932. Βλ., επίσης, Ε. Μ. Μιχαηλίδης, «Μια υπέροχος εκδήλωση της Αμερικανικής Φιλανθρωπίας», ό.π., σ. 79.

⁵⁶ Μακεδονία, 5.3.1923.

⁵⁷ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 10.9.1922, 12.10.1922, 13.3.1923, 10.6.1923, 12.2.1924, 2.3.1924, 14.7.1926 και *Μακεδονικά Νέα*, 17.7.1924.

⁵⁸ Μακεδονία, 13.6.1923.

στην Εγγύς Ανατολή και την ευρωπαϊκή ήπειρο, με τα αμερικανικά οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα στην Ελλάδα και στην ευρύτερη περιοχή, με τη σύναψη των προσφυγικών δανείων και την υλοποίηση των μεγάλων έργων στην Ελλάδα, στα οποία η συμμετοχή αμερικανικών τραπεζικών κεφαλαίων και αμερικανικών εταιρειών υπήρξε αρκετά σημαντική. Ωστόσο, οι φορείς αυτής της πολιτικής αρωγής συνδέονταν και με τα προοδευτικά κοινωνικά κινήματα που είχαν ξεκινήσει στις Η.Π.Α. το προηγούμενο διάστημα (γυναικείο κ.ά.), με το φιλελληνισμό και τη στήριξη της ελληνικής επανάστασης και του νεοσύστατου ελληνικού κράτους στη διάρκεια του 19ου αιώνα, με την ισχυρή παράδοση εθελοντισμού και φιλανθρωπίας που είχε αναπτύξει ο αμερικανικός λαός τις προηγούμενες δεκαετίες, με τα δημοκρατικά ιδεώδη του προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών Woodrow Wilson, με την οπτική και τις μεθόδους των αμερικανικών διάφορων δογμάτων εκκλησιών (προτεστάντες, μεθοδιστές, ευαγγελικοί), αλλά και με την ελληνική ομογένεια στις περιοχές που είχε αρχίσει να αποκτά υπόσταση⁵⁹. Σε ποιο βαθμό και με ποιους τρόπους, αξίζει να διερευνηθεί περισσότερο. Εξάλλου, και η «συμπόρευση» της αμερικανικής δράσης αυτού του είδους στη Θεσσαλονίκη, το ίδιο διάστημα με την ενεργό δραστηριοποίηση άλλων ιδρυμάτων των οποίων η διοίκηση και οι στόχοι εκπορεύονταν από τις Ηνωμένες Πολιτείες, όπως η Χ.Α.Ν.Θ., η Χ.Ε.Ν., το Αμερικανικό Κολλέγιο «Ανατόλια», η Αμερικανική Γεωργική Σχολή και παραρτήματα αμερικανικών εμπορικών οίκων, συνιστούσε μια αξιοσημείωτη και ενδιαφέρουσα αμερικανική παρουσία στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου⁶⁰. Για παράδειγμα, η πρώτη επαφή της Χ.Α.Ν. με την πόλη έγινε το 1918, όταν μπήκαν στον πόλεμο οι Η.Π.Α. και έφτασε στην Ελλάδα η στρατιωτική αποστολή της Χ.Α.Ν., ιδρύοντας τα «Σπίτια του Στρατιώτου»⁶¹. Το νέο ρόλο των Η.Π.Α. και τις οικονομικές σχέσεις που αναπτύσσονταν μας δείχνει ως ένα βαθμό και το γεγονός ότι από το 1921 το 15μελές Δ.Σ. της νεοϊδρυμένης Χ.Α.Ν.Θ. αποτελείτο από γνωστούς εμπόρους και επιχειρηματίες της πόλης, ενώ ένας από τους πρωτεργάτες –όπως και η σύζυγός του αργότερα στην ίδρυση της Χ.Ε.Ν.– ήταν ο Μιχάλης Μαυρογορδάτος⁶² ο οποίος την περίοδο αυτή ήταν μέτοχος σε διάφορες εταιρείες που συνεργάζονταν με τα συμμαχικά στρατεύματα.

⁵⁹ Για τα ζητήματα αυτά βλ. Louis P. Cassimatis, *American Influence in Greece 1917-1929*, The Kent State University Press, Kent, Ohio 1988. Merle Curti, *American philanthropy abroad*, New Brunswick: Rutgers University Press, 1963. Edward Hale Bierstadt, *Η μεγάλη προδοσία*, «Νέα Σύνορα» Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα 1997. Επίσης, «Η “Αμερικαν Νήαρ Ηστ Ρηλήφ”», ό.π., σ. 113 και Mark Mazower, *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2002, σ. 146-149, 205 και 262. Ακόμη, Αρετή Τούντα-Φεργάδη, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 117-165. Θάνος Βερέμης, *Οικονομία και Δικτατορία. Η συγκυρία 1925-1926*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1982, σ. 92. Για την υπερατλαντική μετανάστευση βλ. Αλέξανδρος Κιτρόφ, «Η υπερατλαντική μετανάστευση», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα, 1900-1922. Οι απαρχές*, τ. Α1, Βιβλιόραμα, Αθήνα χ.χ., σ. 124-171.

⁶⁰ Βλ., επίσης, Άννα Μαχαίρα, «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922-1940 Ο Μεσοπόλεμος*, τ. Β1, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 128.

⁶¹ Γουρλής, *Χριστιανική Αδελφότητα*, ό.π., σ. 15.

⁶² Γουρλής, *Χριστιανική Αδελφότητα*, ό.π., σ. 14-15.

*Ημικρατικοί θεσμικοί φορείς**Δήμος Θεσσαλονίκης*

Ο Δήμος Θεσσαλονίκης κλήθηκε να αντιμετωπίσει τα ζητήματα που προέκυψαν από την πρώτη στιγμή της άφιξης των προσφύγων. Ήδη από την προηγούμενη δεκαετία υπήρξε αρωγός σε ιδρύματα και σωματεία της πόλης, με ετήσια οικονομικά βοηθήματα που ξεκινούσαν από τις 3.000 και έφταναν τις 15.000 δρχ.⁶³

Από το 1922 και μέχρι το 1926 Δήμαρχος Θεσσαλονίκης ήταν ο Πέτρος Συνδικας, ενώ στο Δημοτικό Συμβούλιο συμμετείχαν προσωπικότητες της αστικής και μεγαλοαστικής τάξης, όπως οι Α. Ζάννας, Ι. Κούσκουρας, Ι. Μόλχο και Καράσο. Εκπροσωπούσαν χριστιανοί και εβραίοι, αλλά στη φάση αυτή και μουσουλμάνοι. Η δημοτική διοίκηση του 1922 ήταν, κατά κάποιο τρόπο, μια συνέχεια των προηγούμενων κοινοτικών διοικήσεων των εθνοτήτων. Κατά το πρώτο διάστημα της άφιξης των προσφύγων, μέχρι και το 1923, διακρίνει κανείς μέσα από τη μελέτη των πρακτικών των δημοτικών συμβουλίων έντονο ενδιαφέρον για τα ζητήματά τους αλλά και διαφορετικές προσεγγίσεις.

Οι δημοτικοί σύμβουλοι της βενιζελικής παράταξης, με επικεφαλής τον Αλέξανδρο Ζάννα, επιδίωκαν να προωθούν τα ζητήματα των προσφύγων μέσα από την ενίσχυση των οργανώσεων που ασχολούνταν με την περίθαλψή τους ή με την ενίσχυση των προσφυγικών συλλόγων. Ως επί το πλείστον ήταν αντίθετοι στην προσφορά βοηθημάτων σε μεμονωμένα πρόσωπα, γιατί δεν θα είχαν κάποιο ευρύτερο αποτέλεσμα, αντιμετώπιζαν όμως την κάθε περίπτωση χωριστά και με ιδιαίτερη περίσκεψη. Άλλα μέλη του Συμβουλίου –κάποια από αυτά στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο– επιδίωκαν τη συνδρομή μεμονωμένων προσώπων λόγω συγκεκριμένων γνωριμιών, ενώ οι εβραίοι σύμβουλοι έδειχναν γενικότερα τη διάθεση να συνδράμουν αλλά ήταν επιφυλακτικοί ως προς τη δυνατότητα εξεύρεσης των κονδυλίων. Ο δημοτικός σύμβουλος Μουσταφά Ραχμή στις περισσότερες συνεδριάσεις του 1922-1923 δεν ήταν παρών, ενώ ένας άλλος μουσουλμάνος σύμβουλος που συναντάται σε κάποιο από τα συμβούλια, δεν εξέφρασε κάποια ιδιαίτερη θέση⁶⁴. Παρότι αρκετά από τα πρόσωπα άλλαξαν από τη μια χρονιά στην άλλη, είναι αξιοσημείωτο ότι τα περισσότερα δημοτικά συμβούλια κατέληγαν με αποφάσεις θετικές υπέρ των προσφύγων σε όλο αυτό το διάστημα.

⁶³ Ο Δήμος έδινε μέχρι το 1920, και το πιθανότερο και αργότερα, 3.000 δρχ. ετήσιο βοήθημα στον Άγιο Στυλιανό και 15.000 δρχ. το 1918 στο Χαρίσειο Γηροκομείο· βλ. Ιωάννης Ταγαράκης, *Το φιλανθρωπικό έργο στην ελληνική ορθόδοξη κοινότητα Θεσσαλονίκης*, Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, αυτ. εκδόσεις αρ. 13, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 164.

⁶⁴ Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφο), Συνεδρίαση 1.12.1922/Θέμα 12: με αφορμή την αίτηση της Αναστασίας Ωρολογιά (νύμφης του Μητροπολίτη Κυδωνιών) για ατομικό επίδομα προκύπτει διαφωνία ανάμεσα στο Δήμαρχο και τον Κούσκουρα από τη μία και τους Α. Ζάννα και Κόττα από την άλλη, καθώς οι δεύτεροι είναι υπέρ των επιδομάτων προς φιλανθρωπικά καταστήματα και οργανώσεις και όχι σε ατομικές περιπτώσεις, για να μη γίνει ο Δήμος «πτωχοκομείο». Στο ίδιο, Συνεδρίαση 7.12.1922/Θέμα 4: αντίστοιχος προβληματισμός για τη διανομή ξυλανθράκων.

Ο Δήμος προσπαθούσε να συνδράμει με περιστασιακά οικονομικά βοηθήματα τους πρόσφυγες ή τις οργανώσεις που ασχολούνταν με την περίθαλψή τους⁶⁵, και συχνά κάλυπτε ανάγκες που ανήκαν στις ευθύνες της κεντρικής διοίκησης. Τα πρώτα χρόνια προσπαθούσε να αντιμετωπίσει ζητήματα όπως η καθαριότητα στους χώρους όπου είχαν εγκατασταθεί προσωρινά (δρόμοι, σχολεία, εκκλησίες, αποθήκες, τεμένη), η παροχή ξυλανθράκων και φαρμακευτικού υλικού, η εξόφληση στην Εταιρεία Υδρεύσεως των λογαριασμών της κατανάλωσης νερού από τους πρόσφυγες, ή των νοσηλίων τους στο Δημοτικό Νοσοκομείο, καθώς το Υπουργείο Περιθάλψεως, που είχε την ευθύνη, δεν έδινε τα ποσά που απαιτούνταν προβάλλοντας γραφειοκρατικά εμπόδια⁶⁶. Το Σεπτέμβριο του 1922 ο Δήμος διόρισε πρόσφυγες σε θέσεις οδοκαθαριστών, कारαγωγέων κ.λπ., προκειμένου να διασφαλίσει για κάποιους από αυτούς τα προς το ζην⁶⁷.

Η εξεύρεση πόρων αποτελούσε μεγάλο πρόβλημα. Τα έσοδα του Δήμου, όπως δείχνει ο προϋπολογισμός του οικονομικού έτους 1924-1925, ο οποίος καταρτίστηκε σύμφωνα με τα δύο προηγούμενα έτη, ήταν περίπου 22.000.000 δρχ. το χρόνο, από τα οποία 18.000.000 περίπου ήταν τακτικά έσοδα και 5.500.000 προέρχονταν από τον ειδικό φόρο για φιλανθρωπικά ιδρύματα και προορίζονταν γι' αυτά. Τα έσοδα, πέρα από τον ειδικό φόρο, προέρχονταν από το δημοτικό φόρο που ήταν 25% επί των εισοδημάτων από οικοδομές, από εμπορικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις, από αμοιβές υπηρεσιών ελεύθερων επαγγελματιών⁶⁸. Ωστόσο, τα 5.500.000 ήταν πολύ λίγα για τις ανάγκες που είχαν προκύψει. Το περίσσειμα στο ταμείο του Δήμου επίσης δεν επαρκούσε. Πολύ νωρίς ο Δήμος ζήτησε 1.000.000 δρχ. δάνειο από την Εθνική Τράπεζα για τις ανάγκες των προσφύγων⁶⁹.

Από το 1926 και μέχρι το 1929 η μορφή βοήθειας του Δήμου διαφοροποιήθηκε. Φρόντιζε και πάλι για επιδόματα προς τους πρόσφυγες – τώρα είχαν έρθει και οι πρόσφυγες από τη Βουλγαρία⁷⁰, αλλά αυτά πλέον αποδίδονταν σχεδόν αποκλειστικά στους προσφυγικούς συλλόγους. Αυτό το διάστημα το κύριο μέλημα του Δήμου ήταν η κατεδάφιση των τενεκεδένιων παραπηγμάτων και η μεταφορά των οικογενειών σε συνοικισμούς, η ανέγερση προσφυγικών οικισμών και η φροντίδα τους με τη διάνοξη αρτεσιανών φρεατίων, με την ανάθεση του ηλεκτροφωτισμού (Κουρί, Κατιρλί Αρετσού και Καλαμαριά), με τη διευθέτηση των θεμάτων ύδρευ-

⁶⁵ Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφο), Συνεδρίαση 7.8.1924/Θέμα 5: χρήματα για το Κεντρικό Νοσοκομείο και για φιλανθρωπικά ιδρύματα.

⁶⁶ Για όλα τα παραπάνω θέματα που απασχόλησαν το Δημοτικό Συμβούλιο βλ., αντίστοιχα, Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφο), Συνεδριάσεις 12.10.1922/Θέμα 8, 2.7.1923/Θέμα 5, 7.12.1922/Θέμα 4, 12.10.1922/Θέμα 3, 6.10.1922/Θέμα 3 και 4.4.1923/Θέμα 2.

⁶⁷ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 23.9.1922.

⁶⁸ Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφο), Συνεδρίαση 30.1.1924/Θέμα 10.

⁶⁹ Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφο), Συνεδρίαση 22.11.1922/Θέμα 4.

⁷⁰ «Το χθεσινό δημοτικό συμβούλιο. Εξελέγη επιτροπή διά το δάνειον. Η συντήρησις των ιατρειών του συνοικισμού», *Μακεδονία*, 16.4.1927.

σης (Καλαμαριά), με τη συντήρηση των ιατρείων των συνοικισμών, τα οποία δεν είχε πια υπό την εποπτεία του το Υπουργείου Πρόνοιας⁷¹. Τα έργα εκσυγχρονισμού της πόλης, που είχαν ξεκινήσει από το 1917, άρχιζαν τώρα να παίρνουν μορφή με τη διευθέτηση των οικισμών καταρχάς στην ανατολική Θεσσαλονίκη.

Από το 1926 και μέχρι το 1929 τη δημαρχία είχε αναλάβει ο Μηνάς Πατρίκιος. Δημοτικοί σύμβουλοι ήταν διαφορετικά πρόσωπα από εκείνα της προηγούμενης περιόδου αλλά ανήκαν και πάλι στα περισσότερα εύπορα στρώματα της πόλης. Είναι χαρακτηριστικό ότι περίπου το 1/2 των δημοτικών συμβούλων ήταν πρόσφυγες, κυρίως ποντιακής καταγωγής, που είχαν πια λόγο στις αποφάσεις του Δήμου⁷². Στη φάση αυτή οι άποροι δημότες της Θεσσαλονίκης αναγνωρίστηκαν ως ιδιαίτερη κατηγορία πολιτών και ο Πατρίκιος έμεινε γνωστός ως ο «δήμαρχος των πτωχών»⁷³.

Το 1930, επί δημαρχίας Νικολάου Μάνου, συνεχίστηκαν τα έργα οδοποιίας και ανοικοδόμησης της πόλης, ενώ γινόταν προσπάθεια καλύτερης καταγραφής των απόρων. Ωστόσο, το σχέδιο της συστηματικής αρωγής τους δεν μπόρεσε να υλοποιηθεί. Το Μάνο αντικατέστησε ο Χαρίσιος Βαμβακάς. Το 1931 είχαν πια δρομολογηθεί και μια σειρά έργων οδοποιίας από το Δήμο με τη συνεργασία της Ομοσπονδίας της Δυτικής πλευράς Θεσσαλονίκης⁷⁴, ενώ ο εν λόγω δήμαρχος έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη διοργάνωση συσσιτίων για τους φτωχούς και την περίθαλψη των αναξιοπαθόντων⁷⁵.

Σε κάθε περίπτωση, ο Δήμος συνεργαζόταν και διευκόλυνε με κάθε τρόπο τις ξένες οργανώσεις στο έργο τους να συνδράμουν τους πρόσφυγες. Έτσι, έκανε δεκτό το αίτημα του Αμερικάνικου Ερυθρού Σταυρού για μεταφορά ψαθών από τα Γιαννιτσά, χωρίς την επιβάρυνση δημοτικού φόρου⁷⁶, παραχώρησε αποθήκες του Δήμου ύστερα από αίτημα του προέδρου της Χ.Α.Ν., προκειμένου να αποθηκευτούν τα βοηθήματα που έστειλε ο Αμερικάνικος Ερυθρός Σταυρός, και το 1923, ύστερα από αίτημα του ρώσου προξένου, ενίσχυσε οικονομικά με 30.000 δρχ. το Ρωσικό Νοσοκομείο το οποίο παρείχε δωρεάν περίθαλψη και στους Έλληνες πρόσφυγες⁷⁷. Πέρα από οικονομική, η συνδρομή του Δήμου Θεσσαλονίκης υπήρξε κυ-

⁷¹ Για όλα αυτά τα ζητήματα βλ., αντίστοιχα, «Τα παραπήγματα Κρήνης», *Μακεδονικά Νέα*, 24.4.1927 και Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφα), Συνεδρίαση 27.5.1926/Θέμα 2. Επίσης, Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πράξεων Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφα), Πράξη 389/Συνεδρίαση 7.8.1928, σ. 22, Πράξη 474/Συνεδρίαση 12.12.1928, σ. 113, Πράξη 476/Συνεδρίαση 12.12.1928, σ. 115 και «Το χθεσινό δημοτικό συμβούλιο. Εξελέγη επιτροπή διά το δάνειον», *ό.π.*

⁷² Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών 1926 (αντίγραφα), Συνεδρίαση 19ης Μαΐου, βλ. «Μέλη».

⁷³ Ελπίδα Βόγλη, «Πτωχοί και πένητες» στην πόλη της Θεσσαλονίκης (1912 -1941)», *Θεσσαλονίκη, Επιστημονική Επετηρίδα του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης του Δήμου Θεσσαλονίκης*, τ. 6, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 254.

⁷⁴ «Τα δημοτικά έργα των συνοικισμών δυτικής πλευράς», *Μακεδονικά Νέα*, 18.11.1931.

⁷⁵ «Η μέριμνα υπέρ των απόρων δημοτών», *Μακεδονικά Νέα*, 3.12.1931.

⁷⁶ Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης, Συνεδρίαση 15.12.1922/Θέμα 7-2.0.

⁷⁷ Ι.Α.Π.Ε., Συλλογή Πρακτικών Συνεδριάσεων Δήμου Θεσσαλονίκης (αντίγραφα), Συνεδρίαση 12.10.1922/Θέμα 1.0-3.

ρίως συντονιστική και οργανωτική, καθώς διέθετε συνολική εποπτεία της πόλης και των προβλημάτων της, ενώ αποτέλεσε και ένα από τα πρώτα «πολιτικά βήματα», από τους πρώτους χώρους, όπου οι πρόσφυγες άρθρωσαν λόγο και διεκδίκησαν την υλοποίηση των αιτημάτων τους.

Στο μέσον τρεις βασικοί υπεύθυνοι της λειτουργίας των δημοτικών συσσιτίων: Μορπούγου, Καραϊωσηφίδου και Θεοχάρης.
Πηγή: Ημερολόγιον Θεσσαλονίκης 1932

Η συνδρομή της Εκκλησίας

Από την οθωμανική περίοδο, στη Θεσσαλονίκη ο Μητροπολίτης ήταν πρόεδρος σε όλα τα διοικητικά όργανα της χριστιανικής κοινότητας καθώς και σε φιλανθρωπικά ιδρύματα⁷⁸, όπως ήταν το βρεφοκομείο «Άγιος Στυλιανός», το Θεαγένειο Νοσοκομείο, το Χαρίσειο Γηροκομείο, το ίδρυμα «Ιωάννης Μελιτεύς»⁷⁹ κ.ά. Για ορισμένα από τα ιδρύματα αυτά συνεχίστηκε και μετά την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος το ίδιο καθεστώς, ενώ άλλα παλαιά ή νεοϊδρυθέντα απέκτησαν αυτοτελή διοίκηση.

Με την προσφυγική πλημμυρίδα αρκετοί χώροι εκκλησιών μετατράπηκαν σε καταλύματα για τους πρόσφυγες, μέχρι να μπορέσει το κράτος να τους μεταστεγάσει. Για παράδειγμα, ο μητροπολιτικός ναός του Αγίου Γρηγορίου του Παλαμά και ο ναός του Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης στην οδό Ιπποδρομίου φιλοξένησαν προσφυγικές οικογένειες μέχρι το 1925⁸⁰. Ιδρύματα που είδαμε ότι ενισχύονταν από την εκκλησία, περιέθαλψαν πρόσφυγες, όπως το Θεαγένειο, που αναφερόταν στον τύπο και ως «προσφυγικό» νοσοκομείο⁸¹.

⁷⁸ Ταγαράκης, *ό.π.*, σ. 23.

⁷⁹ Ταγαράκης, *ό.π.*, σ. 33-144.

⁸⁰ Ταγαράκης, *ό.π.*, σ. 168, όπου παραπέμπει στο: Ελληνική Δημοκρατία, Υπηρ. Προνοίας και Δημ. Αντιλήψεως, αρ. Πρωτ. 9.886/9-4-1925.

⁸¹ Μακεδονία, 13.6.1923.

Ωστόσο, η παρουσία της Εκκλησίας, συγκριτικά με τους περισσότερους άλλους θεσμούς ή τις συσσωματώσεις που είδαμε παραπάνω, δεν ήταν έντονη. Η απουσία διάθεσης της κοινοτικής περιουσίας –την οποία χειριζόταν η Μητρόπολη και η Δημογεροντία– σε φιλανθρωπικούς σκοπούς και η σθεναρή άρνηση παραχώρησης μέρους της μοναστηριακής περιουσίας για ανακούφιση των προσφύγων και μοναστηριακών γαιών⁸² για την εγκατάστασή τους στηλιτευόταν έντονα από την *Εφημερίδα των Βαλκανίων*⁸³.

Φαίνεται ότι η εκκλησία είχε μια συντηρητική παρουσία στην περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφύγων, συγκριτικά με το μέγεθος των χώρων και των κεφαλαίων που διέθετε, αλλά και των θεσμών που μπορούσε να ενεργοποιήσει. Συνεργαζόταν με άλλους φορείς, διευκόλυνε το έργο των οργανώσεων αλλά δεν ήταν πρωτοπόρος σε αυτήν την προσπάθεια, όπως ίσως θα περίμενε κανείς λόγω των ιδεών, των δογμάτων και της αποστολής που πρεσβεύει. Είναι απαραίτητη βαθύτερη διερεύνηση, προκειμένου να καταλήξουμε σε πιο ασφαλή συμπεράσματα.

Συμπεράσματα

Η περίθαλψη και αποκατάσταση των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη κατά την πρώτη δεκαετία της άφιξής τους αποτελεί ένα καλό παράδειγμα για το πώς ο βενιζελισμός, το πολιτικό κίνημα του εκσυγχρονισμού των θεσμών και της προσαρμογής της χώρας στα ευρωπαϊκά πρότυπα, με τις σύγχρονες πατριωτικές οργανώσεις, τους κοσμοπολίτες υποστηρικτές και εκφραστές του, μετέτρεψε –με ιδιωτικά κεφάλαια, ιδεολογική καθοδήγηση, μεθοδικότητα, επιμονή, πολιτικό σχεδιασμό και συνεργασία με ξένες οργανώσεις– το ζήτημα της αποκατάστασης των προσφύγων και ότι αυτή συνεπαγόταν, στη νέα «Μεγάλη Ιδέα» της ελληνικής κοινωνίας και μπόρεσε έτσι να την ολοκληρώσει.

Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε σχηματικά δύο φάσεις στον τρόπο με τον οποίο προσφέρθηκε αρωγή στους πρόσφυγες. Κατά την πρώτη φάση η οποία οριοθετείται από το 1922 μέχρι το 1926 περίπου, αντιμετωπίστηκαν οι άμεσες ανάγκες προσωρινής στέγασης και περίθαλψης των εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων. Κατά τη δεύτερη η οποία εντοπίζεται από το 1926 και μέχρι το 1931 περίπου, όταν αλλάζει το ιστορικό πλαίσιο, η μορφή της βοήθειας είχε το χαρακτήρα οργάνωσης της μόνιμης εγκατάστασης.

Οι πρωτοβουλίες που πήραν υποστηρικτές των Φιλελευθέρων ή Σοσιαλιστές τους πρώτους μήνες και μέχρι το 1924-1925, είχαν στόχο την άμεση περίθαλψη και βοήθεια

⁸² Το ζήτημα της μοναστηριακής περιουσίας έχει και άλλες πτυχές, πέραν της στάσης της Εκκλησίας και του Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης απέναντι στους πρόσφυγες. Στο πλαίσιο μιας μελλοντικής εργασίας αξίζει διερεύνησης η προσπάθεια της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας μέσω του γενικού αντιπροσώπου της «Περίθαλψης Εγγύς Ανατολής» στην Ελλάδα, Gordon Berry, να εγκατασταθούν πρόσφυγες στα μετόχια και τα μοναστήρια του Αγίου Όρους, η οποία δεν φαίνεται να κατέληξε με επιτυχία. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, φ. 66, υποφ. 2.

⁸³ *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 20.10.1922 και 21.10.1922.

προς τους πρόσφυγες και ως ένα βαθμό την επαγγελματική αποκατάσταση, κυρίως μέσω του προσανατολισμού προς συγκεκριμένες κατευθύνσεις. Στη συνέχεια έδρασαν συμπληρωματικά προς τους κρατικούς φορείς βοήθειας και τους στόχους τους αλλά η σημασία της προσφοράς τους βρίσκεται στην άμεση ανταπόκριση των πρώτων μηνών.

Το ίδιο διάστημα, η προσφορά προσωπικοτήτων του επιχειρηματικού κόσμου και των γραμμάτων της αθηναϊκής κοινωνίας, που ανήκαν στο στενό κύκλο του Ελευθέριου Βενιζέλου, ήταν εντυπωσιακή και έλυσε οξύτατα προβλήματα των πρώτων μηνών. Ακολουθούσε την ιδεολογία του ευεργετισμού που είχε αναπτυχθεί ιδιαίτερα από τους μεγαλοαστούς Έλληνες της Ομογένειας, και την παράδοση φιλανθρωπικής δραστηριότητας που είχε διαμορφωθεί στην Αθήνα από τα τέλη του 19ου αιώνα. Ωστόσο, συνδεόταν κυρίως με τις πολιτικές σκοπιμότητες της βενιζελικής παράταξης που επιθυμούσε την αποκατάσταση και στη συνέχεια την ενσωμάτωση των προσφύγων με στόχο την ομογενοποίηση του πληθυσμού στις Νέες χώρες, την αξιοποίησή τους ως πολιτικές εφεδρείας, αλλά και την αποτροπή μιας ενδεχόμενης ριζοσπαστικοποίησής τους.

Οι βενιζελικοί αυτοί κύκλοι ήταν σε επαφή με τους αντίστοιχους της Θεσσαλονίκης, οι οποίοι ενεργοποίησαν επιφανή μέλη της αστικής τάξης στη δραστηριοποίηση υπέρ των προσφύγων, με κάποια καθυστέρηση, ωστόσο, καθώς στη Θεσσαλονίκη από τα χρόνια του Διχασμού ήταν ισχυρό το αντιβενιζελικό κίνημα με τις ποικίλες τοπικές ιδιομορφίες των μειονοτήτων, της πρόσφατης κοινοτικής παράδοσης και των ξένων στρατευμάτων. Οι μεγαλοαστοί συνέβαλαν κυρίως οικονομικά και σε μικρότερο βαθμό με την εθελοντική τους προσφορά: άλλοι στα παλαιότερα φιλανθρωπικά ιδρύματα, επιλέγοντας ίσως τις πιο παραδοσιακές μορφές βοήθειας, και άλλοι στα νεότερα ιδρύματα της πόλης, με τις συζύγους και τις κόρες τους να συμμετέχουν με την ιδιότητα της «φιλανθρώπου», ενισχύοντας ένα «προφίλ» καλής ανατροφής και κοινωνικής θέσης, αλλά όχι μόνο. Αρκετές γυναίκες, κυρίως των μεσαίων στρωμάτων, σταδιακά ανέπτυξαν ενεργό δράση, έσωσαν τη ζωή χιλιάδων προσφύγων υποκαθιστώντας αρκετές φορές την κρατική πολιτική, ενώ ταυτόχρονα έθεσαν τις βάσεις για τη δημιουργία θεσμών πρόνοιας που συνεχίστηκαν για πολλές δεκαετίες.

Οι περιπτώσεις των νεότερων ιδρυμάτων που εξετάζουμε, του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως και του Προσφυγικού Φοίνικα, αντιπροσωπεύουν δύο από τις βασικές τάσεις που αναπτύχθηκαν στην εξέλιξη αυτών των ιδρυμάτων ή σωματείων. Το πρώτο αποτελούσε έναν παραδοσιακό ημικρατικό φορέα «εθνικού χαρακτήρα», εκφραστή της βενιζελικής πολιτικής, με στοιχεία που άπτονταν του ιδεολογικού πλαισίου της Μεγάλης Ιδέας και του εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνίας. Από το 1929 ανέλαβε το συντονισμό όλων των φιλανθρωπικών σωματείων και ιδρυμάτων της Θεσσαλονίκης. Από την άλλη πλευρά ο Προσφυγικός Φοίνικας εξέφραζε τη βενιζελική παράταξη, είχε όμως περισσότερο νεωτερικό χαρακτήρα, ήταν από τις γυναικείες οργανώσεις που συστάθηκαν από γυναίκες προσφυγικής καταγωγής, για να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις της νέας εποχής, την εκπαίδευση των γυναικών για την εργασιακή τους απασχόληση και αυτοσυντήρηση, και συνακόλουθα συνέβαλε στην ανάπτυξη των προϋποθέσεων που έθεσαν το ζήτημα της κοινωνικής θέσης και των δικαιωμάτων των γυναικών και στη Θεσσαλονίκη.

Το ζήτημα της Μικρασιατικής καταστροφής, ως μία πτυχή της λήξης του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, απασχόλησε τις περισσότερες ευρωπαϊκές δυνάμεις σε σχέση με τα συμφέροντά τους στην περιοχή και εκδηλώθηκε και με φιλανθρωπική ενίσχυση των προσφύγων. Η Θεσσαλονίκη, ως θέατρο των πολεμικών εξελίξεων του πρώτου μεγάλου πολέμου, είχε έναν ακόμη λόγο να βρίσκεται σε επαφή με μια σειρά ξένων οργανώσεων, ιδιαίτερα αμερικανικών, από τη στιγμή που μπήκαν στον πόλεμο οι Η.Π.Α. Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, η Οργάνωση Αμερικανίδων Κυριών και η Περίθαλψη Εγγύς Ανατολής ήταν από τις βασικές οργανώσεις που ανέπτυξαν έντονη δράση στην πόλη και για μεγάλο χρονικό διάστημα, συμβάλλοντας τόσο στις ανάγκες της πρώτης φάσης όσο και σε αυτές ενός μεσοπρόθεσμου σχεδιασμού. Συνεργάζονταν με τις οργανώσεις που είδαμε παραπάνω, αλλά και με την Ε.Α.Π., και η πολιτική των «Ανοικτών Θυρών» των Η.Π.Α. στην Εγγύς Ανατολή συναντούσε την πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων της περιόδου.

Οι τοπικοί φορείς της πόλης από την πλευρά τους συνέδραμαν με το δικό τους τρόπο. Ο Δήμος Θεσσαλονίκης –με πρωτοβουλία κυρίως των βενιζελικών μελών του Συμβουλίου– από τα πρώτα χρόνια μέχρι το 1926 φρόντιζε για τα άμεσα ζητήματα στέγασης και περίθαλψης των προσφύγων ενισχύοντας οικονομικά τα φιλανθρωπικά ιδρύματα, ενώ διευκόλυνε με κάθε τρόπο και τις ξένες οργανώσεις στο έργο τους. Στη δεύτερη φάση κύριο μέλημα του Δήμου ήταν η ανέγερση των προσφυγικών οικισμών και η φροντίδα τους, ενώ συνδιαλεγόταν πια με τους προσφυγικούς συλλόγους. Η συνδρομή του Δήμου Θεσσαλονίκης υπήρξε συντονιστική και οργανωτική, καθώς διέθετε συνολική εποπτεία της πόλης και των προβλημάτων της, ενώ αποτέλεσε και ένα από τα πρώτα «πολιτικά βήματα», όπου οι πρόσφυγες άρθρωσαν λόγο και διεκδίκησαν την υλοποίηση των αιτημάτων τους.

Η Εκκλησία συμμετείχε στην πρώτη φάση της περίθαλψης και αποκατάστασης των προσφύγων, κυρίως δίνοντας την άδεια να λειτουργήσουν οι ναοί ως καταλύματα. Αργότερα συνεργάστηκε με τους φορείς και διευκόλυνε το έργο των οργανώσεων αλλά από τις πηγές που μέχρι τώρα εξετάστηκαν, δεν φαίνεται να ήταν πρωτόπορος σε αυτήν την προσπάθεια, συγκριτικά με το μέγεθος των χώρων και των κεφαλαίων που διέθετε, αλλά και των θεσμών που μπορούσε να ενεργοποιήσει.

Η αποτελεσματικότητα του έργου και της οικονομικής αρωγής των μη κρατικών φορέων όπως και των φυσικών προσώπων είναι εμφανής ως ένα βαθμό από τα ποσά που παρασχέθηκαν και από το πλήθος των ανθρώπων που βοηθήθηκαν, αλλά πρέπει να διερευνηθεί στις ιδιαίτερες αποχρώσεις της. Οι αποδέκτες, οι πρόσφυγες, ήταν ένα σύνολο ανομοιογενές οικονομικά, κοινωνικά, μορφωτικά, πολιτιστικά. Μετά το πρώτο διάστημα στοιχειώδους ανασυγκρότησης, αναλόγως με τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά τους χαρακτηριστικά, τον τόπο εγκατάστασης και το βαθμό στον οποίο είχε προχωρήσει η επίλυση των προβλημάτων τους, οι πρόσφυγες οργανώθηκαν σε σωματεία, ανέπτυξαν διεκδικητικό λόγο, άρχισαν να συμμετέχουν σε διάφορες επιτροπές και διένυσαν μακρύ δρόμο μέχρι την κοινωνική ενσωμάτωση και την ουσιαστική τους αποκατάσταση. Η παρούσα διαπραγματεύση αποτελεί ένα επιπλέον έναυσμα για τη βαθύτερη διερεύνηση του θέματος.